

Fig. 1. Tønder Kristkirke. Tårnet, oprindeligt S. Nicolai kirkes, set fra torvet. LL.1952

TØNDER (†) S. NICOLAI KIRKE OG KRISTKIRKEN

Byens ældste kirke var †S. Laurentii (p. 1021). Hvornår S. Nicolai blev bygget, kan ikke siges med sikkerhed, da selve kirken har vejet pladsen for den nuværende Kristkirke; kun S. Nicolai gamle (dog senere tilbyggede) tårn er bevaret.

Første gang Tønder S. Nicolai kirke helt sikkert omtales, er år 1500¹, og da betegnes den som sognekirke (jfr. nedenfor); men den har sandsynligvis været betydelig ældre. Skønt den ikke nævnes i »Ribe-Oldemoder«s kirkeliste (1325—50), kan man dog ikke se

bort fra den mulighed, at den alligevel eksisterede på dette tidspunkt; thi dels medtager Ribe Oldemoder ifølge sin karakter kun sognekirkerne (hvad enten de nu kaldes ecclesia (kirke) eller capella), når de betaler afgift, dels synes man allerede for midten af 1200'rne at have afstukket plads til kirken.

Engang efter 1200 blev Lilletønder, dvs. det, der danner kernen i det nuværende Tønder (om forholdet mellem Lilletønder og Mogeltønder, se †S. Laurentii kirke p. 1021), udvidet, således at bebyggelsen kom til at omfatte også den østlige del af den holm, hvorpå byen ligger. Denne nye bydel blev anlagt efter et fra talrige nordtyske byer velkendt skema, idet den inddeltes i lange, smalle, nogenlunde lige store grundstykker, såkaldte stavne, hvis antal var 120, og nord for hovedgaden afsattes et areal, der var stort nok til at give plads ikke blot for et rummeligt torv, men tillige for en kirke²; og det er da også her, kirken og dens efterfølger blev bygget. Denne byudvidelse må i hvert fald have fundet sted før 1238; thi dette år grundlagde franciskanerordenen et kloster i byen, kun seks år efter at den var kommet til Danmark. Da denne orden udelukkende oprettede sine klostre i bysamfund, må Lilletønder på det tidspunkt have haft størrelse og betydning som en købstad, og allerede få år efter, 1243, fik byen sin stadsret, en kopi af Lybæks³. Muligvis er S. Nicolai blevet til i disse år, eller dens beskedne begyndelse i form af et kapel. Det kan i denne forbindelse nævnes, at de 120 stavne i den nye bydel fra gammel tid — som de eneste i Tønder — ikke betalte korntiende til S. Laurentii kirke, men til S. Nicolai, en afgift, der 1621 ændredes til et beløb i penge⁴.

Som ovenfor nævnt omtales S. Nicolai første gang med fuld sikkerhed år 1500, thi det fremgår ikke, ved hvilken kirke de 1448 og 1479 omtalte sognepræster⁵ var ansat. Et tidligere fremført bevis på, at S. Nicolai skulde have eksisteret som selvstændig sognekirke allerede 1365, kan ikke længere betragtes som sikkert. Thi den i et dokument, udstedt 1365 af Tønder byråd, nævnte Nicolaus Kock, sognepræst (plebanus) ved S. Nicolai kirke, har sandsynligvis ikke været præst i Tønder, men i den just uden for byen liggende S. Nicolai i Abild⁶. Den 10. august 1500 foreslog hertug Frederik ribebispen Ivar Munk, at embedet som sognepræst ved »vor sognekirke Lutkentundern«, som var blevet ledigt ved Georg Ingemanns død, og hvortil hertugen havde patronatsret, skulde besættes med hertugens kapellan på Gottorp, Johannes Ouerscherer¹. Fire dage senere udnævnte bispen derpå Johannes Owerkeer til præst ved »ecclesiam parrochiale[m] b[ea]ti Nicolai in Tøndher, vacantem post obitum dn. Georgii ultimi poszeszoris eiusdem« (»ved S. Nicolai sognekirke i Tønder, der var blevet ledig ved den sidste indehaver hr. Jørgens bortgang«) og befalede sognefolkene at yde de afgifter, der ab antiquo havde været givet. Men, tilføjer bispen, i betragtning af at du ikke kan leve »competenter« af den nævnte kirkes sparsomme ydelser, annekterer jeg S. Laurentii kirke i Tønder med alle rettigheder (»ecclesiam b. Laurentii in Tøndher annectimus pleno jure«)⁷. Således var forholdet nu blevet omvendt: den forrige hovedkirke blev fra da af anneks til sin egen tidligere annekskirke, der åbenbart har vokset sig større end den oprindelige enekirke, og formentlig var mere moderne. Men 1591 var også den for lille og for gammeldags. Den blev revet ned og erstattet af Kristkirken.

Om Nicolai kirkes nedrivning og bygningen af Kristkirken beretter den enkle, smukke tavle, som sognepræsten Andreas Thomæus 1593 lod ophænge i den nye kirke. Indskriftens latinske ordlyd bringes p. 980, i oversættelse lyder den: »Her, på den tidligere snævre og faldefærdige kirkes plads, begyndte man i Kristi år 1591, dagen for første maj, fra grunden at bygge denne nye op til det gamle tårn, og dels ved gunst og gavmildhed af den ærværdige og berømmelige fyrste, hr. Johan Adolf, ærkebiskop af Bremen, biskop af Lybæk, arving til Norge, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst, dels ved denne bys bevillinger og arbejder blev den fuldendt 25. juli 1592 og 4. oktober højtideligt *indviet til Kristus* vor frelser og til hellig brug.«

Senere har man tilføjet: »1. september år 1686 blev tårnets øverste spids ved Guds

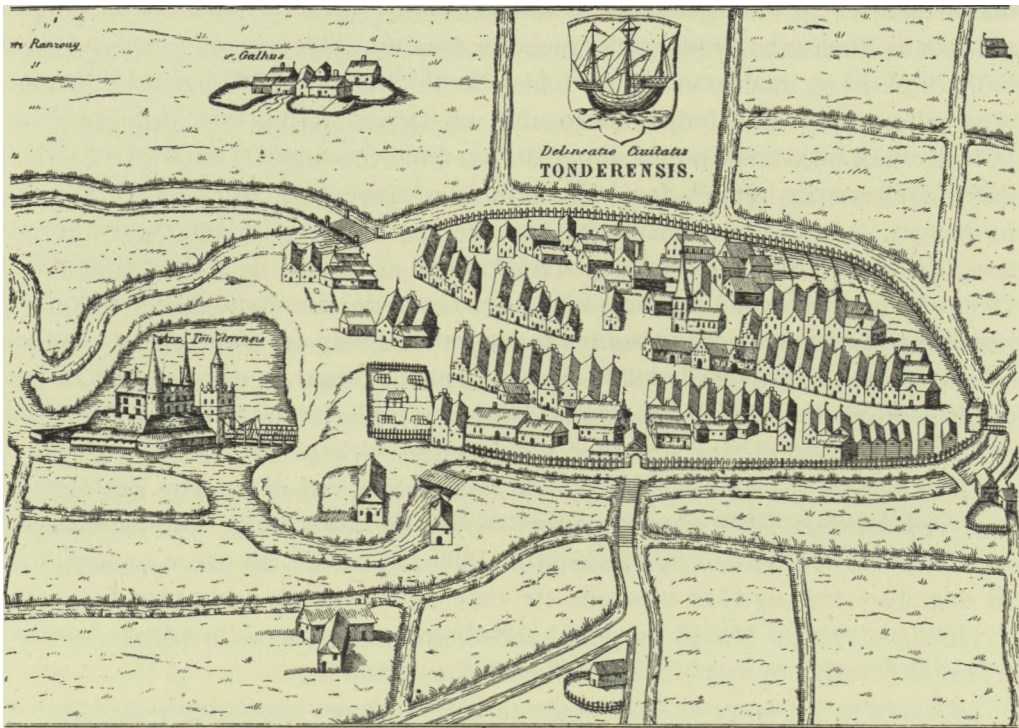

Fig. 2. Tønder med (†) S. Nicolai kirke. Efter Braunius.

vredes lyn nedstyrtet i otte alens højde, men ved sammes nåde lykkeligt genrejst den næstfølgende måned.«

Om kirkelige tilhørsforhold, patronatsret og faltar, se †S. Laurentii kirke p. 1021.

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRDE

Den middelalderlige †S. Nicolai kirke er den nuværende Kristkirkes direkte forgænger, og kirketårnet, der nu horer til Kristkirken, er o. 1520 opført ved S. Nicolai vestgavl og således den nuværende kirkes ældste bygningsafsnit.

S. Nicolai blev rejst på en dertil afsat plads i den nye bydel (sml. p. 938), hvormed Tønder udvidedes engang inden 1238, og den første kirkegårds grænser falder formentlig nogenlunde sammen med den ret gamle randbebyggelse omkring kirkepladsen (sml. fig. 2). Kirkegården var i brug 1787 (fig. 8), men ret hurtigt derefter må man have indstillet begravelserne, thi 1823 gik man igang med at køre gravstenene bort og planere⁸; antagelig blev kirkegården helt sløjfet på den tid, og 1857 optrådte et linedanserselskab på pladsen, der seks år senere tjente som tømmerplads⁹. Nu henligger arealet dels som stenbro,

dels beplantet og med gangstier af mursten langs kirke og husrækker. Kirkepladsen er åben mod Smedegade, men her fandtes 1680 en mur af dækket med flade tagsten⁸ og med to indgange¹⁰, hvorimod planen fra 1787 har tre indgange med piller; 1871 erstattedes muren af et nu fjernet jerngitter⁸. Adgangen fra Østergade til kirkegården blev åbnet 1611 ved nedrivning af et hus¹¹. Det kirkegårdsplankeværk, hvortil der 1673 indkøbtes tjære, kan have været murens forgænger, men det har måske snarere stået på den nye kirkegård, der første gang omtales 1676 i forbindelse med anskaffelse af en port og stolper til stakit⁸. Denne kirkegård, der lå lige vest for kirken, hvor der nu er rutebilholdeplads¹², hegnedes af plankeværk og mur, og der var indgang fra øst og vest. Betegnelsen »den nye kirkegård« holdt sig ned gennem tiden, og efter at den nuværende kirkegård nord for byen, øst for Ribe landevej, var indviet 1814, optræder den ældre i regnskaberne som »den såkaldte nye kirkegård«⁸.

†*Kirkeriste*. 1661 blev der brugt otte små stolper ved den vestre rist og lagt sten ved samme; 1680 nævnes den østre rist, som dog ifølge sammenhængen kan have hørt til på den nye kirkegård. 1689 købtes der fire store egeløsholter til den store rist, og 1711 blev alle tre riste på den gamle kirkegård fornyet⁸.

†*Halsjern*. Ifølge Haupt var der i slutningen af forrige århundrede synlige rester af et halsjern syd for den tidligere tårnportal¹³.

†*Klokkestabel*. I årene o. 1520 er der under S. Nicolai kapels indtægter, under posten »Penninga som Renta ganger affh«, opført »Jens Bøgwat 11½ gode march for eth Klockwss«¹⁴; på dette tidspunkt har kirken altså ladet sit klokkehus nedbryde, og solgt materialerne for den relativt høje sum af 11½ mark; sandsynligvis har der da været tale om en af de for Slesvig så almindelige klokkestabler af træ, det nuværende tårns forgænger.

Frit på kirkegårdene og op til Kristkirken har der foruden de p. 947, 948 omtalte ligget forskellige småbygninger. Regnskaberne nævner 1673 og 1690 et ligbårehus ved kirken, og 1693 et andet, som opførtes ved materialhuset på den nye kirkegård (se ligbåre p. 984), 1678 to »secreten«, 1816 og 1820 husene på henholdsvis den nye og den såkaldte nye kirkegård, samt dødkammeret 1858⁸ (p. 948).

(†) S. NICOLAI KIRKE

Kirken kan være blevet opført ret hurtigt efter byudvidelsen (sml. p. 938). Dens klokker havde rimeligvis plads i en klokkestabel (p. 940), indtil der o. 1520 ved kirkens vestgavl blev rejst et tårn, som ret uændret indgik i Kristkirkens bygningskompleks. Muligvis har kirken tillige haft et par kapeller (p. 941).

Kendskabet til selve kirken er kun ringe; materialet har muligvis helt været *munkesten*, eftersom den del af bygningens vestgavl, der indgår i tårnets østmur

(sml. nedenfor), er opført af dette materiale. I det nordøstre hjørne af tårnets mellemstokværk ses, at murværket (som ikke er i forbandt med. tårnet) er af store, røde munkesten i munkeskifte med midtridset fuge, men fugerne kan være fornyet ved tårnets opførelse. På grund af puds- og hvidtelag kan det ikke afgøres, hvor meget der er bevaret af gavlen; men selve gavlspidsens højde kan bestemmes til 13-14 m. Talrige stykker genanvendt egetømmer i Kristkirkens tagværk må antages at stamme fra S. Nicolai kirke.

Kirken er vist på et stik fra 1588 (fig. 2) og, tør man tro dette, har bygningen været et langhus med fire vinduer i syd. Hvis kirken var nogenlunde samtidig med byudvidelsen, kan den have været opført med skib og et smallere kor, som så på et senere tidspunkt er blevet ombygget til et langhuskor, men hvis dens opførelse har fundet sted et halvt eller helt århundrede senere, er det sandsynligt, at langhusplanen var den oprindelige.

Kirken, som på indskrifttavlen (p. 938) kaldes snæver og faldefærdig, har muligvis i det indre haft en adskillelse mellem kor og skib, eftersom det ved et byggemøde 1589 blev vedtaget at påbegynde nedbrydningen af kirken »mellem Taarn og Kor«¹⁵.

»Den Afsiden«, hvorpå der arbejdedes 1543, må dække over et par *†*kapeller eller kapel og våbenhus, idet den »snævre« kirke næppe har haft sideskibe¹⁶.

Tårnet er antagelig bygget i 1520'erne (sml. †klokketabel p. 940), thi 1530 skyldte kirken Luce Jepsen 40 rdl. lybsk og 8 sk. for »Kaastr oc Thæring for Thorn bliff bügeth«¹⁷. Dets østmur står som nævnt oven på Nicolaikirkens vestgavl, og det er opført i munkeskifte, af røde og gule munkesten, der er ordnet i bæltter af tre-fire skifters højde. Tårnrummets nuværende hvælving og den store, spidsbuede arkade i øst er samtidig med Kristkirken (sml. p. 946); tårnets første hvælving har haft sit vederlag i murene ca. 1½ meter under renæssancehvælvingens (sml. fig. 6), det vil sige lige over det omdannede sydvindue, og ribberne udgik fra de senere forhøjede halvstenshjørnepiller¹⁸. En spidsbuet og mangefalset portal har ved forrige restaurering afløst en flad- eller fladrundbuet dør, som udvendig i syd var flankeret af en niche (fig. 9); døren, der ifølge Haupt¹⁹ var noget forskudt mod nord og indvendig anbragt i en fladbuet niche, må enten have været oprindelig eller fra 1542, da bønderne i landsog-net, der tidligere havde ligget til S. Laurentius og Emmerske kapel, fik anvist plads i tårnet.

Trappehuset i nord er samtidigt med tårnet; underdøren i nord er noget ødelagt af et lille vindfang (sml. p. 948), gennem hvilket der nu er adgang til trappen; den 13 cm tykke, runde spindel er muret af formsten, skakten er af løbere og loftet af svagt udkragede binderstik, der fortsætter op gennem den fladbuede overdør til mellemstokværket. Dette har til hver af de frie sider en fladbuet lysåbning, som indvendig sidder i en større niche af samme form. I

øst er der over S. Nicolai vestgavl spændt en spids aflastningsbue, der ligesom resten af tårnmuren krager en halv sten ud mod vest i forhold til den gamle gavl. Ovenpå det - trods hvælvhævningen - endnu høje mellemstokværk følger et lavt klokkestokværk, som til hver side har to små, fladbuede og falsede glamhuller med halvstensstik og prydskitte af bindere; glamhullerne i øst blev dækket ved Kristkirkens opførelse, og gennem det ene af disse glamhuller er der nu adgang til kirkeloftet.

Tårnets uforholdsmæssigt høje spir er tilsyneladende samtidigt med murværket (sml. tagværker p. 950); det er firsidet lige over murkronen og derefter ottesidet; i totrediedels højde er der et ejendommeligt lanterneagtigt parti, hvor spærene er uden bræddebeklædningen og hver for sig indklædt med bly; på grund af denne blyindklædning kan det ikke afgøres, om arrangementet er oprindeligt, men det er måske mere sandsynligt, at lanternen skal henføres til Kristkirkens opførelse eller til reparationen efter en storm 1615²⁰. »Tralgen des Thurms« nævnes første gang 1750⁸ og 1800 som »den sogenanntn Trallen«²¹. De fire brede kviste nederst på spiret er antagelig tilføjet af hensyn til Kristkirkens sammenbygning med det ældre tårn (sml. p. 946), medens urkvistene lige under lanternen kan være jævngamle med spiret. Disse sidste, der krones af forgyldte kugler, har trekantgavle med malede stofguirlander og vaser, muligvis udført 1797 af maler Jacob Lorentzen. I det nævnte år reparerede tømrermester Franz Peter Hansen urskiverne og de såkaldte evangelistplader²², hvoraf man må slutte, at de fire evangelister, som blev malet på tårnet 1733⁸, var anbragt her.

Ved stormskaden 1615 skal halvdelen af spiret være blevet nedrevet²³, mens lynnedslag 1. september 1686 ødelagde de øverste 8 alen (sml. bygningsindskriften p. 938); mester Adam Thurmbauer og Niels Jensen grovsmed arbejdede på tårnet for 304 mk.⁸ Lørdagen før 2. advent 1716 fulgte et nyt lynnedslag, men selv om der tales om, at tårnet blev ruineret, viser udgifterne dog, at skaden ikke kan have været særlig omfattende⁸. Gennem 17-1800'erne er der ustandselig reparationer på spirets spåntag og blyinddækninger. I slutningen af 1700'erne var spirets øvre del, fra lanternen, tækket med bly²⁴, men dette blev i forrige århundrede erstattet med kulørte skiferfliser, som nu har vejet pladsen for spån.

Inventaret fra (†) S. Nicolai kirke er behandlet under Kristkirken.

K R I S T K I R K E N

Den nuværende kirke består af et kort kor med polygonal afslutning og et treskibet, basilikalt skib, begge dele under fællestag og opført 1591-92, samt det tårn (jfr. foran), der 60-70 år forinden var rejst ved vestgavlen af †S. Nicolai

Fig. 3. Tønder Kristkirke, set fra øst.

Hans Stiesdal 1950

kirke. Hertil blev der o. 1750-1800 føjet fire små vindfang foran døre i nordre og søndre sideskib, men de to søndre er nedrevet tillige med to gravkapeller fra 1624 og 1687, hvis pladser på korets sider siden 1941-46 optages af et sakristi og et ligkapel. Orienteringen har en lille afvigelse mod nord.

Det ældste bygningsafsnit, *tårnet* er beskrevet p. 941.

Kirken, der afløste S. Nicolai, var ifølge bygningsindskriften (p. 938) kun under arbejde i knap $1\frac{1}{4}$ år, en imponerende arbejdspræstation. Arbejdet gennemførtes som nævnt i slutningen af 1500'årene, men trods det sene tidspunkt, er bygningen kun i ubetydelige detaljer præget af renæssancen. Med sine tre hvælvede skibe, sit korte, polygonalt afsluttede kor af bredde og højde som midtskibet, de tre høje, slanke korvinduer, fagdelingen med kraftige støttepiller og det store fællestag er kirken i sin form en tro kopi af de gotiske købstadkirker. Ganske vist er de 2x3 arkadepiller, der deler skibet, mindre rigt leddelte end i sengotisk tid, og arkader og skjoldbuer er spændt så bredt, at stikkene snarere virker runde end spidse, hvilket de rent konstruktivt er, selv om de nederst har svagt tilløb til kurvehanksform. Men pillernes forholdsvis

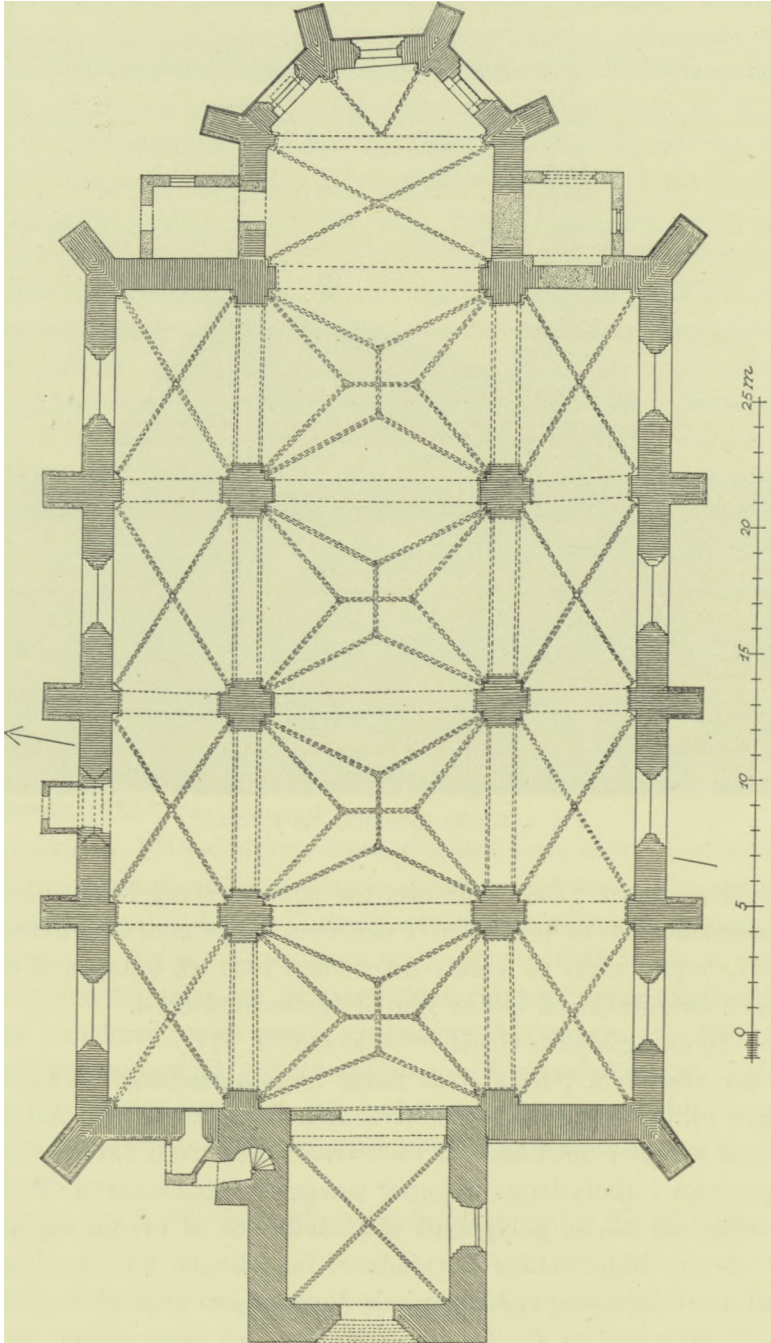

Fig. 4. Tønder Kristkirke. Plan 1:300. Målt af El. M. 1954.

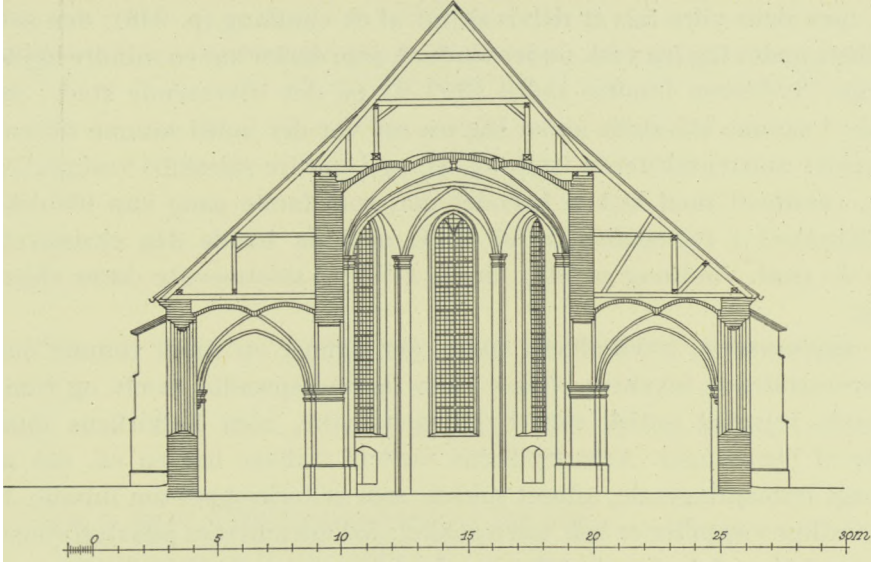

Fig. 5. Tønder Kristkirke. Tværsnit, set mod øst. 1:300. Målt af Tove Bojesen. 1954.

kraftigt profilerede kragbånd og den næsten rene kurvehanksform i de fladspændte hvælvingers gjordbuer og i sideskibenes gavllåbninger er de eneste håndgribelige ting, der leder tanken hen på renæssancen, - samt naturligvis skiftegangen.

Bygningen er opført af store, røde sten (26,5-27 x 12-13 x 7,5-8,5 cm) i krydskifte, med skråkantet sokkel af tegl under den tresidede korafslutning og alle støttepiller. Korets støttepiller har over soklen fire halv- til helstens aftrapninger, skibets to; foroven afsluttes pillerne med en profileret gesims (kvart-rundstav mellem to hulkele, adskilt af platter), der har et sådant forløb, at hver støttepille får en lille, gavlagtig afslutning; aftrapningerne er belagt med grå kalkstensplader, selve pillen med kobber. I sin nuværende form stammer gesimsen muligvis fra den store istandsættelse 1786, og det samme gælder formentlig også selve kirkebygningens profilerede gesims, der er stærkt fornyet.

Vinduerne, hvoraf der er eet i hvert fag med undtagelse af korets syd- og nordmur, har alle falsede og profilerede karme (vekslende affasede og kvart-runde led), men de er i alt fald for skibets vedkommende så stærkt restaurerede, at det er svært at afgøre, hvad der er oprindeligt. Mens de tre ni meter høje, spidse korvinduer med dobbelt rulskiftestik kun har en enkelt fals indvendig, svarer sideskibsvinduernes inderkarme helt til de ydre; det afrundede led, som danner selve lysningen her, er overalt fornyet ved sidste restaurering, da man fjernede det i 1892-93 indsatte stavværk.

Af dørene er den nærmest fladrundbuede, ud- og indvendigt falsede nordre

i brug, men dens ydre fals er delvis skjult af et vindfang (p. 948); den sidder i sideskibets andet fag fra vest, under vinduet, som derfor har en mindre højde end de øvrige. Syddøren fandtes indtil 1892-93 på det tilsvarende sted i søndre sideskib; i samme sideskibs andet fag fra øst var der indtil samme tid en dør,

1786 kaldet amtmandsdøren (sml. fig. 8), og i nordre sideskibs vestgavl er der en lille, rundbuet mod kirken blændet dør, som første gang kan identificeres med sikkerhed i regnskaberne for 1751, men da havde den eksisteret adskillige år (sml. vindfang p. 947); ingen af de to sidstnævnte døres alder kan fastslås.

Det regelmæssige, hvidkalkede *indre*, der danner en smuk ramme om det rige, farvestrålende inventar, virker trods de fladspændte hvælv og rummets manglende rejsning gotisk som bygningens ydre, men højkirkens mure er ubrudte af blændinger. Arkadepillerne mellem skibene har en ca. een meter høj, svagt fremspringende, affaset sokkel, som er forkrøppet om falsene, hvorimod samtlige vægpiller er helt uden sokkel. Arkadepillernes pilasterfremspring danner vederlag dels for de falsede arkadebuer, dels for gjordbuerne, og de ribber, der udgår fra pillerne, har vederlag i ligeledes retkantede fremspring, hvorimod sideskibenes vægpiller kun har fremspring for gjordbuerne, mens ribberne har vederlag på det af en lille konsol understøttede, skråt stillede kragbånd; kun i sideskibenes ydre hjørner udgår ribberne fra retkantede fremspring. Korpolygonens vægpiller har en lille hjørnefas. Overalt, hvor ribber og buer har vederlag i piller (og mur), er disse forsynet med ret kraftigt profilerede kragbånd (fig. 7).

Korpolygonen har en trekappet hvælving, selve koret og sideskibene krydshvælv og midtskibet fire ufuldstændige stjernehvælv, alle med pærestavribber, der mødes omkring cirkulære, i underkanten affasede slutsten. De helsten tykke kapper er spændt meget fladt, og visse forhold ved tagværket (p. 950) tyder endda på, at de var beregnet til at være endnu fladere; kun de to østre hvælvinger i midtskibet har overribber.

Ligesom sideskibene er også højkirkens mure forsynet med støttepiller, der dog kun er synlige fra sideskibenes tagrum; disse 80-100 cm brede, 30-40 cm fremspringende piller er rejst over arkadepillernes fremspring mod sideskibene.

Tårnet (p. 941) fik samtidig med den nuværende kirkes opførelse en større arkade til kirkerummet og en højtsiddende hvælving, der helt svarer til kirkens øvrige hvælv. Sammenskæringen mellem det gamle, relativt lave tårn og den nye, høje kirkes tag blev antagelig allerede da klaret ved at forsyne spirets nederste del med kviste (sml. p. 942)²⁵; derved opnåede man dels at spirets nedre del kom til at virke sammen med tårnets mure, så disse føles højere, og dels en bedre sammenbygning med skibets tag.

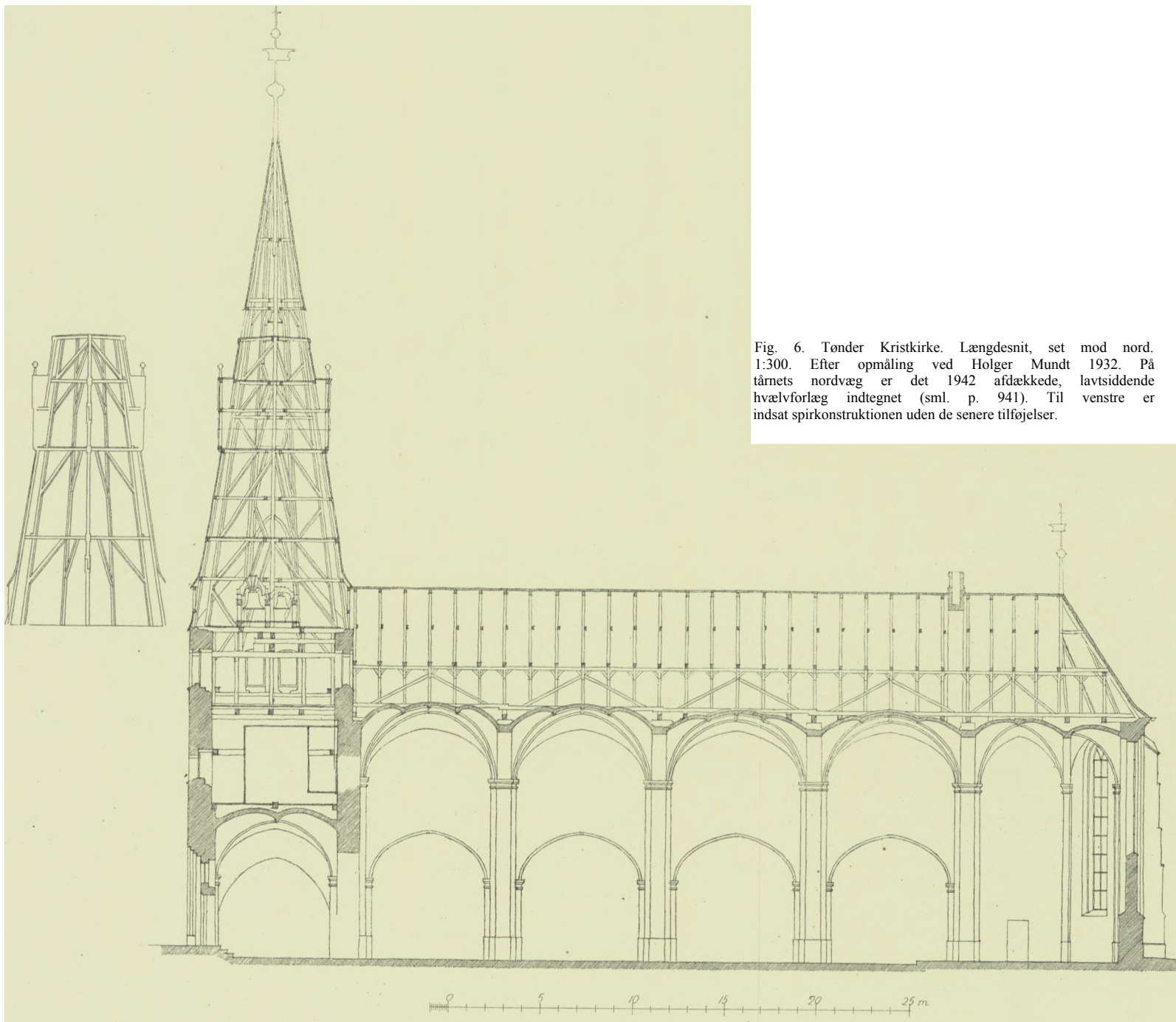

Fig. 6. Tønder Kristkirke. Længdesnit, set mod nord. 1:300. Efter opmåling ved Holger Mundt 1932. På tårnets nordvæg er det 1942 afdækkede, lavtsiddende hvælvforlæg indtegnet (sml. p. 941). Til venstre er indsat spirkonstruktionen uden de senere tilføjelser.

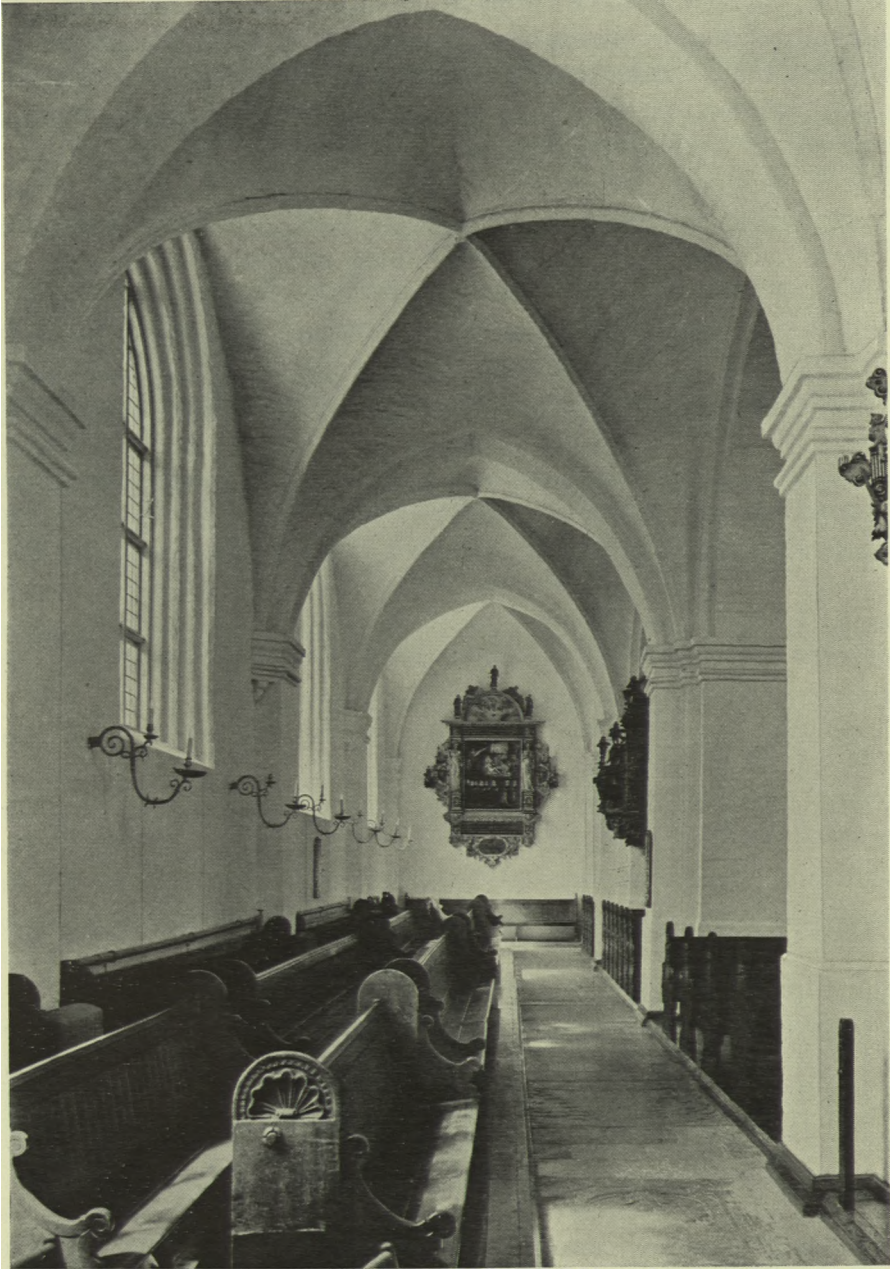

Fig. 7. Tønder Kristkirke. Søndre sideskib, set mod vest.

El. M. 1954

Tilføjelser og ændringer. Foran kirkedørene blev der i tiden o. 1750-1800 rejst fire små våbenhuse eller vindfang, men kun de to nordre er bevaret. Det ene, en halvtagsbygning, ligger i nordhjørnet mellem skib og tårn, foran den tidligere

omtalte dør i nordre sideskibs vestgavl; det er opført 1751 (sml. ndf.), i hvilket år regnskaberne omtaler en fornyelse af vindfanget ved den lille tårndør⁸. Materialet er små, røde teglsten; gennem en rundbuet vestdør er der adgang til tårntrappens underdør, og gennem en rektantet norddør kom man tidligere til nordre sideskibs vestdør; i halvgavlen over sidstnævnte dør er der et lille, ovalt vindue, og bygningen har en gesims (kvartrundstav mellem rektantede led), som følger taglinien. Norddøren har samtidig karm med trisse til dørlukker og indstemmet 1751 og DAS (muligvis tømmerens initialer); nu materialrum.

Vindfanget foran kirkens norddør er stærkt fornyet; det eksisterede 1787 (sml. fig. 8) og må være identisk med det 1788 omtalte nordre karnhus, mens det samtidigt nævnte søndre karnhus må være det †»neue Karnhaus«, som 1786 fik gesimser og søjler malet som sandsten; samtidig maledes brudedøren, der må have haft sin plads her, rød på begge sider²⁶. Endnu et †vindfang havde plads ved søndre sideskib, i første fag fra øst foran den dør, der på planen fra 1787 betegnes »amtmandsdør«. Disse to småbygninger, der også kendes fra Dahlerups skitse og Haupt²⁷, blev nedrevet ved restaureringen 1892-93.

Et *sakristi* og et *ligkapel* blev ved sidste restaurering opført henholdsvis på korets nord- og sydside, af munkesten og med fladbuede åbninger. Sakristiets umiddelbare forgænger var en gotiserende †bygning fra 1893 af mursten med skifertag og indvendig malet dekoration.

Om de to †*gravkapeller*, som tidligere flankerede koret, er der, hvad udseende og indretning angår, kun få oplysninger. *Sydkapellet* er opført 1624 af Hans van der Wisch, holstensk råd og amtmand i Tønder, som begravelse for ham og hans familie; det skulde ifølge stiftelsesbrevet af 5.4. 1624 strække sig fra korets vestende (d.v.s. søndre sideskibs østende) til den nærmeste pille mod øst; muren skulde være een sten tyk, og det indre skulde måle $7\frac{1}{2}$ alen²⁸. 1805 nævnes to begravelser »in der Abseite«, og 1818 blev den hvælvede begravelse på korets sydside nedrevet⁸.

Nordkapellet, som amtsforvalter Nicolai Tych 1687 fik tilladelse til at opføre, skulde være af dimensioner som v. d. Wisch' og have indgang lige over for²⁸. Dette kapel var ifølge en afbildning hos Haupt²⁹ en enkel bygning i halvanden (?) etage; den omtales sidste gang i regnskaberne 1892³⁰ og blev vistnok helt nedrevet året efter (sml. †sakristi p. 950).

Et †*benhus* (beenhouse) blev 1662 repareret med tagsten⁸. Det var sikkert rester af denne bygning, som blev fundet ved vestenden af søndre sideskib 1950, da salmedigteren Hans Adolf Brorsons buste blev flyttet; ved gravning afdækkedes de nederste skifter af en helstensmur, som strakte sig parallelt med sideskibsgavlen, fra hjørnestøttepillens vestligste kant til tårnmuren, samt en mængde løse knogler. Formentlig kan en regnskabsnotits om »Dødkammerets« udbedring 1858 tages som bevis for, at benhuset eksisterede så sent⁸.

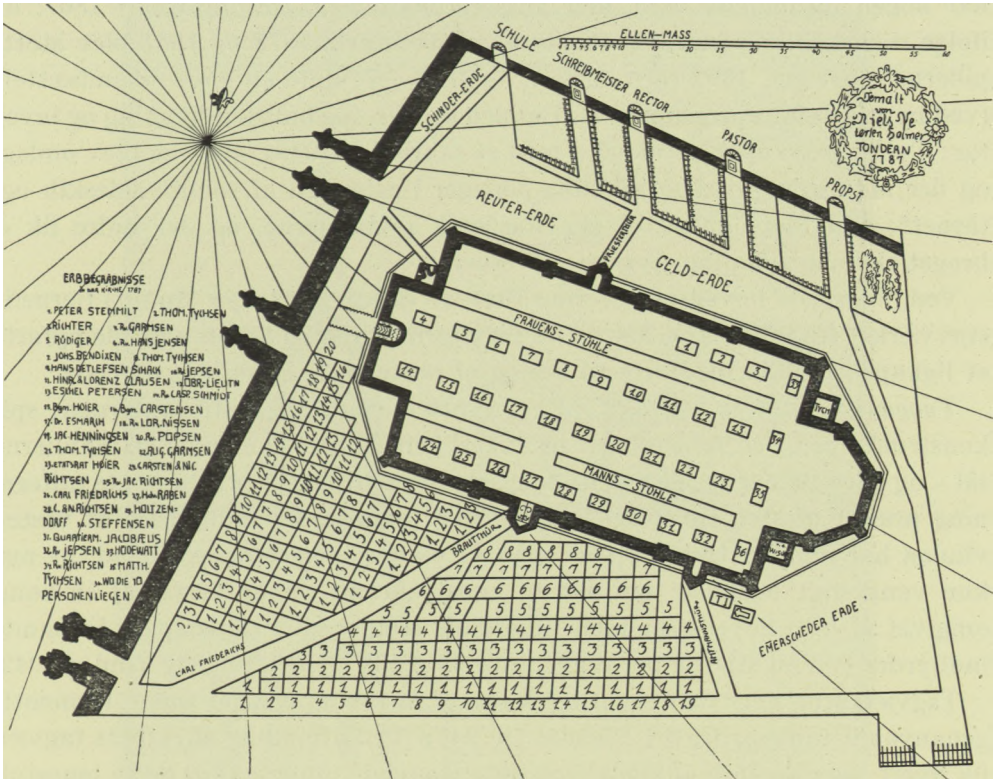

Fig. 8. Tønder Kristkirke. 1787. Plan, kirkegård og begravelser. Efter tegning i Tønder byarkiv. Kirkeinventarier og sager desangående, 1794-1802.

Kirkens vedligeholdelse. 1661 blev der udført en del arbejder ved kirken, bl. a. i forbindelse med hvælvingerne, hvor en af ankerbjælkerne, som indtil sidste restaurering gik tværs over midtskibet (fig. 30), synes at være blevet indlagt; taget blev understrøget, kirken malet ud- og indvendig på forskellige steder, og glarmesteren var i arbejde, hvilket åbenbart var stærkt påkrævet, eftersom kirken måtte holde en person til at drive svalerne ud⁸. 1786 og de nærmest følgende år var kirken genstand for en gennemgribende istandsættelse, hvor de fleste af byens håndværkere synes at have været i arbejde; både spirets spåntag og kirkens tegltag blev fornyet, murværket repareredes, vinduer i kirkens sydside nedbrødes, nye piller og et nyt vindfang (p. 948) opmuredes, stjerner (til hvælvene) forgyldtes etc.³¹

Trods stadige småreparationer i de følgende årtier anmærkede biskoppen 1862, at kirken var temmelig brøstfældig og trængte til en gennemgribende reparation³²; efter anmodning fra det slesvigske ministerium indsendte arkitekt L. A. Winstrup året efter et forslag; det er dog et spørgsmål, om dette forslag

har nogen forbindelse med »der ausserordentlichen Restauration« 1867, der ifølge regnskaberne især berørte døre og inventar⁸; 1878 og 1881 blev støttepillerne repareret, 1892 tårn og spir, og 1893-94 fulgte en hovedstandsættelse (ved bygningsentreprenørerne H. Radach og Chr. Niebuhr) af bygning og inventar; Tychs gravkapel erstattedes med et sakristi (p. 948), gulvene blev omlagt, og der indføjedes nye, gotiserende portaler i østenden af søndre sideskib og i tårnet⁸; endvidere indsattes der stavværk i vinduerne, og det indre fik en broget skablonbemaling på buer og ribber.

Ved den sidste hovedrestauration 1941-46 (arkitekt Holger Mundt) fjernedes stavværket fra vinduerne, sakristiet blev fornyet, og på korets sydside opførtes et ligkapel, hvilket medførte tilmuring af portalen i sideskibets østende.

Tagværker. Spirets tagværk, af eg, synes oprindeligt indtil lanternen; spirkonstruktionen, der har sin basis på ankerbjælker et stykke under glamhullernes sål - og allerede her er spirets ottekantede form anslået - er i sin første udformning præget af stor enkelthed og elegance; men under indflydelse af vestenvinden har man måttet supplere med så mange tænger og skråbånd, at man kun vanskeligt udskiller den ældste konstruktion; denne består af en konge omgivet af otte hovedspær med tilhørende stolper eller underspær, forbundet indbyrdes ved en stjerne per etage; spirets spids er utilgængelig (sml. p. 942).

Tagværkerne over den egentlige kirke er af fyr og eg, det sidste formentlig genanvendt tømmer fra †S. Nicolai (p. 941). Ved afbinding af skibets tagværk fik hvert spærfag en bindbjælke, og disse dannede underlag for de to langstole, men da hvælvsbygningen kom igang, måtte bjælkerne skæres bort på midten af hensyn til de i øvrigt lave kapper, og tagstolene måtte ændres. Tømmeret har romertalsnumre udført med stemmejern, økse og huljern; på de nordre dele er tilføjet et N.

Kirken står i blank mur, tækket med tegl, spiret med spån; alle vinduer er spidsbuede med blyindfattede ruder; det indre er hvidkalket.

Vindfløje. 1) Med årstallet 1786 i smukt udstanset fane af kobber; derunder er der en kugle og ovenover et horisontalt kors og en trefliget »gren« med et hul som antyder, at vindfløjen har mistet sin øvre del, formentlig en tulipan, thi 1786 forgyldte I. C. Ruttebøl »der Tullepandt« foruden zirater på kors og stang²⁶. På korets afvalmede tag.

2) Med årstallet 1895 i enkel fane mellem to kugler; på tårnspiret.

†*Vindfløje.* 1) 1686, samme sted som foregående; efter lynnedslaget blev der i Flensborg købt en kobberfløj, som forgyldtes af Sønneke Maler; gammelt kobber, måske fra en ældre fløj, blev givet i bytte⁸.

2) 1797, samme sted som foregående; Tønnies Jarck, kobbersmed i Tønder, leverede en fløj med kobberkrone, fane, blomsterkrans, knop og stjerne, som forgyldtes af maler Lorentz Hansen²².

Fig. 9. Tønder Kirke, set fra sydvest. Efter tegning i V. Dahlerups skitsebog 1863. Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger. (Øverst til højre digegrevens hus).

3) 1827 opsattes en ny, forgyldt vejrhane, der nyforgyldtes 1863 og 1865 fik »Aar« udskiftet med »Anno«⁸; samme sted som foregående.

Et *solur* af gulgråt marmor, anbragt øverst på skibets midterste støttesten i syd, med timetal og »POL HÖHE 55« er muligvis den nyindkøbte sten, som

1702 maledes af Sønnich Detlefsen, men nyophugget. 1678 indkøbtes en kobberplade til et \dagger solur, antagelig den »Son weiser«, der 1686 var anbragt på tårnet⁸.

INVENTAR

Tønder kirke er meget rig på gammelt inventar, blandt Danmarks rigeste. Ikke blot har den fra den foregående kirke bevaret døbefont, tre middelalderlige krucifikser, prædikestolen og et enkelt epitaf — den katolske altertavle er nu i Fahretoft syd for grænsen, og en stump af en middelalderlig sidealtertavle opbevares i Tønder kirkemuseum — men en meget stor del af kirkens første stolestader er bevaret, og såvel renæssancen som barokken er velrepræsenteret ved den lange række epitafier og mindetavler, af hvilke to sammen med altertavle og orgel er gode eksempler på den fuldtudviklede storakantus-barok. Endnu står sangerpulpituret på sin plads mellem kor og skib, og i vest hæver det atter og atter ombyggede og supplerede orgel sig med to pulpiturer. Prædikestolen fra 1586 har haft den største betydning for oplandet, og højt op i Haderslev amt træffer vi prædikestole af Tøndertype. Denne type er atter lånt fra Flensborg, og sammen med et par epitafier i Ringerincks maner viser den vejen til den by, hvis håndværkere og billedsnidere var med til at præge Tønder kirkes indre; thi det er til Flensborg, man må gå, hvis man vil have nøglen til forståelsen af Tønder kirkes inventar, ikke blot renæssancens, men også barokkens.

Tønder kirkes inventar har to gange været udsat for gennemgribende hovedrestaureringer. De 180 mark, som maler B. Brodersen 1867 fik for renovation og restaurering af altret, prædikestolen, orglet, dåben og samtlige epitafier, har næppe strakt til alt for indgribende arbejde. Derimod udbetaltes 1893—94 4000 mark for »renovierung« af snedker- og billedskærerarbejde ved kunstsnedker Sauermann i Flensborg⁸, og i løbet af årene 1941-45 gennemgik det samlede inventar en grundig konservering og istandsættelse ved kirkemaler Peter Kr. Andersen.

Alterbord, nyere, af munkesten i krydsskifte, med rundstavprofil under den udkragede plade, ca. 150 cm fra korets østvæg.

Alterklæder, to nyere, rødt og grønt.

\dagger *Alterklæde*, af rødt fløjel og med to sølvskjolde skænkedes 1691 af amtmand Hans von Thienen⁸.

Altertavle (fig. 11), skænket 1695 - malet årstal - af borgmester Friderich Jürgens og hustru Catharina, formodentlig som mindegave for deres unge, afdøde datter, hvis portræt er opsat under givernes våben.

Den høje tavle, hvis topfigur når hvælvpillernes kragbånd, er skåret i stor-

Fig. 10. Tønder Kristkirke. Interiør mod øst.

E. M. 1954

akantusbarok og er utvivlsomt udgået fra det Peter-Petersenske værksted i Tønder³³. I modsætning til det samtidige Tych'ske epitaf (p. 1006) har altertavlen endnu bevaret en arkitektonisk opbygning, forsåvidt som den har storstykke med postament, gesims, topstykke og gavl; men storstykkets sidefelter, dybe muslingeskalnicher, der støttes af store, buttede englebørn, er bøjet skråt tilbage, mens de viltre akantusvinger og de ornamenterede pilastre indenfor flugter med storfeltet. Den bagudbøjede linie forfølges over den knækkede storgesims op i topstykkets vinger og i de store frifigurer af Lukas og Johannes, som står yderst på storgesimsen og korresponderer med Matthæus og Markus i storstykkets sidenicher, alle fire skåret i blødt træ i modsætning til rammeværkets og ornamenternes eg. Storfeltets ramme er forkroppet på alle sider og ender foroven i en dobbelt spidsbue for at give plads til den ovale bladramme om datterens portræt under forældrenes sammenstillede, hjelmede våben, hans med S. Jørgen og dragen både som våbenmærke og hjelmtegn (fornyet), hendes tværdelt i tre felter med blade. Som på samtidens gravsten støttes portrætrammen af to engle, der ligger eller svæver over storfeltets ramme, begge med evighedssymboler, laurbærkrans og palmegren. Overalt på tavlen, hvor der er plads, breder

de store, fligede, tidselagtige akantusblade sig; på hver side af postamentfeitet sidder de, på siderne af Postamentfremspringene, de fylder friserne og er skudt ind over og under topfeltets billedramme; her er de ifølge sagens natur ret flade, men i vinger og topstykke svulmer de med stærk underskæring, dog knap så voldsomt som på præsterækketavlen (p. 980), varieret med blomster på lange stilke, rosetter m.m. og grupperende sig om putti, i storvingerne med lidelsesredskaber (hammer og søjle), i topvingerne nu uden. På storvingerne står desuden frie, vingede figurer af tro og håb (nu uden anker). Kun storstykkets snoede søjler og pilastrene har spinkelt løvværk med blomster. Topgavlens akantusramme, der flankeres af basunblæsende engle, omfatter nu en glasplade med malede hebraiske bogstaver (Jahve) i stråleglans, og øverst står Kristus med sejrspanen (dannebrog). Hele bagsiden af tavlen er klædt med et samtidigt lag egebrædder, af hvilke postamentets kan åbnes som en lem (med gammel lås).

Tavlen står nu med sin oprindelige staffering, der kun har undergået få ændringer, og malerier efter gængse stik i postament-, stor- og topfeltet, storfeltets signeret: H. C. Wilrich 1695, alle i olie på træ. I postamentfeitet fremstilles bønnen i Gethsemane, i storfeltet nadveren, i topfeltet korsbæringen, det sidste motiv hentet fra et stik af Marten de Vos i den såkaldte Piscatorbibel (II, 182). Om Wilrich også har malet det yndige, lille brystbillede af datteren er uvist; hun er malet i trekvart profil til venstre med høj håropsætning; en lille lok falder ned over hendes venstre, blottede skulder. Af dragten ses et blåt silkeslag over en hvid, stramtsiddende, udringet kjole. Øjnene er mørke, karnationen bleg. Rameværket står med sort marmorering, alle ornamenten og de egentlige billedrammer forgyldte. Figureernes karnation, der nu er bleg, dækker over en oprindelig mere rødlig.

Ved istandsættelsen 1942 blev tavlen taget ned og adskilt, rensed og repareret; det konstateredes da, at enkelte dele tidligere var fornyet, formodentlig 1893-1894, bl.a. Lukas-oksen; nu tilsattes Johannes' højre underarm, der manglede, giverens hjelmtegn og forskellige ornamentdele. Malerierne rensedes og konserveredes.

**Altertavle*³⁴ (fig. 12), sengotisk fløjtavle, o. 1475, nu i Fahretoft kirke (Kreis Südtondern), hvortil den sikkert er kommet efter 1695, måske 1705, da Sønnich Maler dette år fik 9 mk. for staffering af »tavlen«. Det ca. 215 x ca. 230 cm store midtskab, hvori en figurig Golgatha-scene, har to bevægelige fløje med de 12 apostle samt fire helgenfigurer, ordnede etagevis fire og fire; to yderfløje er forsvundne. Tavlen har særlig interesse ved at være skåret efter samme forlæg som Møgeltønders samtidige altertavle, til hvilken den forholder sig som et svendetil et mesterstykke; såvel i midtskabets scene som i fløjenes figurækker slår det fælles forlæg igennem, og kvalitetsforskellen ligeså. Fløjenes figurer, af hvilke adskillige har forkerte attributter, er, nordfløj øverst: Dionysius, Petrus, Andreas,

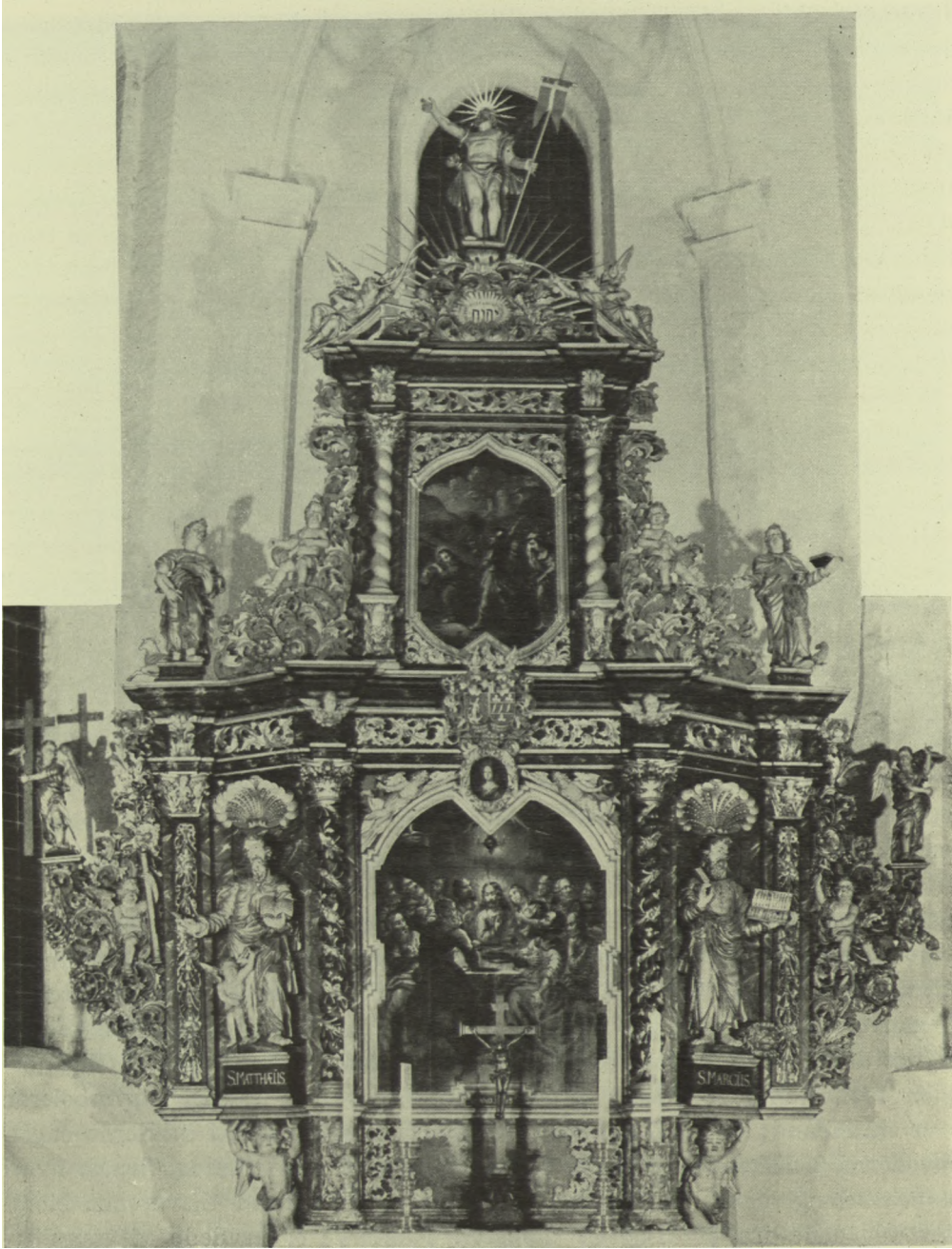

Fig. 11. Tønder Kristkirke. Altartavle 1695 (p. 952); (klicheen er fremstillet på grundlag af to fotografier).

L. L. 1949

Jakob den ældre, sydfløj: Johannes, Philippus, Bartholomæus, Catharina, nordfløj nederst: Nicolaus, Thomas, Matheus, Jakob den yngre, sydfløj: Thadeus, Simon (hans sav er nu anbragt i hånden på en landsknægt i midtskabet), Mathias, Margaretha (yngre indskrifter under hver). Sammen med en staffering (hvidt og bronzeret) fra 1855 er bevaret en barokstaffering, der sikkert er fra 1689, da Peter [Petersen] Bildhauer og Sønneke [Detlefsen] Maler »gjorde og stafferede« tavlen (»der Taffel«) i Tønder kirke for 168 mk. samtidig med, at Hans Kleinsmed fik 9 mk. for, hvad han havde lavet »an der Taffel im Chor«. Bag Golgatha-scenen ses Jerusalem, i de barokke topstykker opstandelsen og skrivende evangelister, på predellaen nadveren og til siderne Petrus og Paulus skrivende, mens et sendebud står med et forseglede brev ved deres side.

Fra en katolsk *†sidealtertavle* må stamme et **relief* (fig. 16), 66 x 41-4 cm, fra begyndelsen af 1500'rne, med en scene fra kejser Constantin den stores moder, Helenas, søgen efter Kristi kors i Jerusalem. Hun fandt tre kors, men det rette havde kraft til at opvække en død, der netop blev båret forbi til graven. Relieffet viser opvækkelsen af den døde kvinde. Helena står ved siden af med kejserkrone, mens korset ses under båren. Nu i Tønder museum (nr. 129), men vil sammen med andre inventardele fra kirken blive overflyttet til det nyoprettede kirkemuseum.

Altersølv. Kalke. 1) (Fig. 14). I renæssance, fra slutningen af 1500'rne, formodentlig anskaffet kort efter kirkens indvielse 1592. Den 20,5 cm høje kalk, der o. 1700 har fået fod af almindelig barokform, har oprindeligt bæger, hvorpå graveret versalindskrift med nadverordene: »Ecce mevs sangvis« etc. (»se mit blod« etc.) og herunder spinkelt, graveret maureskeværk. Samtidige, sekskantede skaftled, midtdelt knop, i hvis bosser der er indfattet bjergkrystaller (til dels erstattet af slebent glas) vekslende med blomsterrosetter; på over- og undersiden skiftevis frugt over tøjguirlande og kartouche med englehoved, alt i drevet arbejde. På en af fodens tunger et fastnitted, støbt krucifiks. Ingen stempler. Samtidig, rigt dekoreret *disk* (svarende til Visby) med fortsættelsen af nadverordene: »Ecce mevm corpus« etc. (»se mit legeme« etc.). Indskriften brydes af en laurbærkrans, hvori man ser Kristus på korset under helligåndsdue med udbredte vinger. I bunden et firpas med evangelistsymbolerne over skriftbånd; men deres navne står på firpassets rand; i sviklerne englehoveder. På diskens bagside en ligeledes graveret udsmykning, firpas, hvori blomster omgivende den opstående Kristus, og på randen tilsvarende blomster udgående fra et H-agtigt mønster. Kanterne er prydede af tremulerbånd.

2) (Fig. 15). O. 1600. Den 19,5 cm høje, meget vægtige kalk, der under fodpladen bærer en plattysk, graveret versalindskrift³: »Disse kelch hebbe ick Ingeborch Iannekes allein thor kerken in gottes ere gegeben«, har bevaret alle

Fig. 12. Tønder Kirke. Sengotisk »fløj altertavle, midtskabet (p. 954);
nu i Fahretoft kirke, Sydslesvig.

E. M. 1954

sine oprindelige dele. Sekstunget fod med graveret dekoration, kartoucher og engle med kalk, og støbt, pånittet krucifiks. Rig, dreven ornamentik på knop og skaftled, af hvilke det nedre nærmest har form som en rundstav. Stort bæger med enkel, kartoucheagtig udsmykning. Nyere *disk* med graveret cirkelkors.

3) Se Emmerske p. 1020.

Oblatæske. 1) 1758, 6 cm høj, 13,8 cm lang, oval, med lodrette sider og låg, der er fladt over rundled. På siderne og på lågets rundstav er der drevne frugt-bundter med rocaillemønster. På lågets overside graveret kursiv: »Durchs Wort vereinigt sich mit Brodt Herr Christ dem Leib, Gib das in aller Seel durch Glauben beides bleib. Zu Gottes Ehren und Heiligen gebrauch des Altars verehret dieses Jürgen Schröder Tundern Ao 1758«. Under bunden Tønders bymærke, skibet, og A N i rektangel for Andreas Nissen (Bøje 2840).

2) Se Emmerske p. 1020.

Alterkander. 1) 1646. Den store, 40,5 cm høje kande har rund fod med rundstavprofil, kort skaft med midtring og ret slankt, balusterformet korpus med

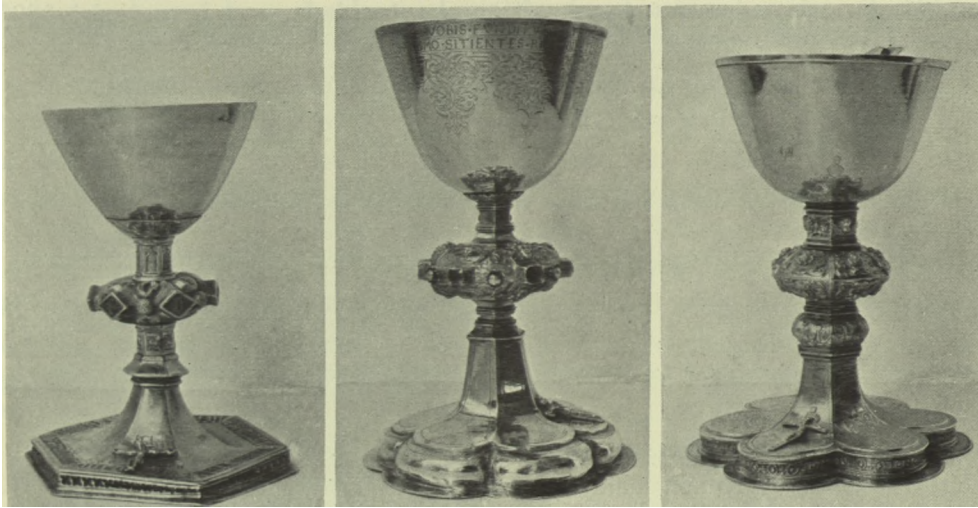
næbtud. Låget har to rundstave, den øverste mindre, der er kronet af en kogle, har som foden en dreven udsmykning med englehoveder mellem masker eller frugtbundter. Hanken, med fremspringende, hættekædet hoved, er dannet af to modvendte C-bøjler; stor, flad gæk bestående af siddende mand og kvinde på hver side af et symmetrisk akantusblad. Midt på korpus, under tuden, graveret oval i kartoucheramme, der til hver side ender i en halvfigur, den ene bærende en skål, den anden drikkende af et bæger og med en vindrueskål i hånden. I ovalen indskrift med versaler og enkelte store skønskriftsbogstaver: »Gott zu Ehren Dem Alltar zur Zierde und zum Christlichen Angedenck Herren Thomas Andersen des Eiteren Dieser Stadt Wollvordienten Rath's Vorwanten (sml. sangerpulpitur p. 962) Ihres Seil. Lieben Ehemannes Hat Heilwrich Thomses Diese Kanne Der Kirchen Allhir zu Tunderen Vorehret Auff New Jahr Anno 1646«. Fodens rundstav, hank og låg forgyldte. På lågpladen og to gange på fodpladen mestermærke EB i foroven og forneden indskåret oval.

2) 1690, svarende til Møgeltønder 1674, der er fra samme værksted. Den 26,5 cm høje kande har flad, rund fod med rundstav, kort, indknebet skaft og kun svagt udbugende sider; låget består af to rundled, det øvre mindst, mens gækken er dannet af to krydsende, blomsteragtige træer; glattrygget hank, der forneden ender i et tomt, symmetrisk skjold. På låget graverede versaler: »Accedat verbum ad elementum et sacramentum fit Augustinus« (»lad ordet komme til elementet og blive sakramentet. Augustinus«). Under fodpladen graveret, ligeledes med versaler: »H. Nicolaus Tych Ao. 1690« (sml. epitaf nr. 14). På lågpladen, korpus og fodplade mestermærke IR i rektangel for Jacob Reimer samt Tønders bymærke.

Ske, med graveret »Ao. 1751«, 16,5 cm lang. To ens mestermærker, FM i rektangel, for Tønderguldsmeden Friedrich Christian Munch (Bøje 2840).

Skuffemøbel til altersølvet, 1799, 55,5 x 52 x 60,5 cm, med riflede hjørnelisener, profileret gesims- og fodliste, hvilende på enkle ben. To hanke. To skuffer med samtidigt, ovalt nøgleblik. På oversiden indlagt rektangulært felt med fraktur i lysere træ: »Altar-Gefässe 1799«.

Berettelsessæt. 1) *Sygekalk* (fig. 13), 1435, med sekskantet fod og tilsvarende smal fodplade og standkant, den sidste gennembrudt af spidse firblade, nu for største delen ødelagte; foden slutter sig over en lille krave (som Stepping p. 338, jfr. også Katharinenheerd kalk 1465, Kreis Eiderstedt) til det sekskantede skaft, hvis nedre led med enkle, graverede rosetter sikkert er fornyet, mens det øvre skaffled har ciselerede stavværksvinduer. Den store, flade knop, endnu med 1300tals karakter, har påsatte halvkugler, der er ciseleret som blomster, veksellende med rudebosser, hvis reliefminuskler danner navnet »Ihesvs«. På knoppens over- og underside er der spidse tunger med gennembrudte stavværks-

V.M. 1954

Fig. 13-15. Tønder Kristkirke. Kalk. 13, sygekalk, 1435 (p. 946). 14-15, alterkalk nr. 1-2 (p. 956 f.).

vinduer; det glatte bæger med stærkt smige sider er måske oprindeligt, mens dets bund er fornyet. På en af fodens tunger et fastnitted, støbt krucifiks på indpunslet kors med »Inri« (minuskler) og langs fodens kanter et rammebånd med minusklerne: »calix ecc(1)e(sia) sancti nicolai i(n) tuner collect(us) ex elemosina (Christo) fideliv(m) m^oc^od XXXV« (»Tønder S. Nicolai kirkes kalk samlet af almisser fra troende 1435«). 17,4 cm høj. *Disk*, o. 1850, med ombøjket kant; på randen cirkelkors og i bunden firpas med bladranke i sviklerne. *Oblatæske*, o. 1850, trind; låget har riflet kant og på oversiden støbt krucifiks flankeret af INRI. I bunden stemplet L (skønskriftsbogstav) i cirkel for Tønderguldsmeden Thomas Jensen Lange.

2) *Sygekalk*, 1743⁸, med bæger fra o. 1850, 16,2 cm høj, med femtunget fod af almindelig baroktype, trinde skaftled og knop med indpunslede, runde tunger. På det høje bæger udslidt mestermærke, vistnok som ovennævnte oblatæskes. Antagelig samtidig glat *disk*. *Oblatæske*³⁵, o. 1800(?), trind, 4 cm høj, af træ med pålimet, farvet strå, der på siderne er anbragt skråt, på lågets overside i form af en otteoddet stjerne inden for en cirkel, mens bunden er firdelt. Hele sættet i læderfuttal, formet efter kalken og med stemplede rokokomønstre.

Alterstager. 1) 1600-25, 49,5 cm høje, omtrent som GI. Haderslev (p. 227).

2) Barokke, købt 1691 i Hamborg, 49,5 cm høje, med tresidet, bladsmykket fod hvilende på tre liggende løver; skaft bestående af tre vingede kvindehermer med ryggen mod hinanden og stående på platte over hulstav; flad

lyseskål, der på undersiden har kraftige akantusblade. — I inventariet 1800 omtales seks alterstager af messing.

†*Korkåbe*, af rødt, blomstret fløjl skænkedes 1582 af Hinrich Willems³⁶.

Alterskranken, er moderne. Kirken har sikkert fået sin første skranke med knæfald 1860⁸; tidligere har der været to *knæleskamler* (jfr. fig. 18), hvor kommunikanterne først knælede — en for en — ved den nordre for at modtage brødet, hvorefter de gik bag om alteret og knælende modtog vinen på den søndre skammel. De to sidste skamler er endnu bevarede, begge ens, med reliefskåret årstal 1794 og Louis Seize-ornamenter på ryggen og riflinger på sargen. Nu er de gråmalede og forgyldte og har (som oprindelig) rødt fløjl på sæderne. 1793 købtes der rødt Sammit (fløjl) til »die neuen Knie Schemeln«, og året efter købtes for 14 mk. guld til knæleskamlerne⁸. Regnskaberne for 1681⁸ omtaler en †knæleskammel, der lavedes af svenske deller.

Krucifikser. 1) Korbuekrucifiks, gotisk, fra o. 1350. Figuren er over legemsstørrelse og hænger i svagt buede arme. Øjnene er halvt lukkede, munden smal, let åben, fuldslægget kort; tornekrone snoet; håret falder i snoede lokker (fornye?). De spinkle arme har ligesom halsen fremtrædende sener, og den langstrakte overkrop stærkt markerede ribben og stor sidevunde; knælangt lændeklæde med ejendommeligt foldekast. Korstræet er nyere, fra 1902; dette år stafferedes krucifikset af W. Jensen, Garding (indskrift under Lukasoksen). Krucifikset hang tidligere på nordre sideskibsvæg, nu over sangerpulpitret.

2) Muligvis processionskrucifiks (fig. 17), fra o. 1425—50 (ikke ulig sygekalkens og svarende til det i Bevtøft (p. 899)). Den 44 cm høje figur hænger i skråt strakte, sikkert tildels fornyede arme, har kort lændeklæde med hænge-snip langs højre hofte (en snip på venstre side er nok forsvundet) og adskilte ben med indadrettede, korslagte fødder. Yngre kors, glat, med kartoucheagtige ender og midtparti. Figuren har sekundær staffing, korsets renæssancefarver kan være oprindelige; det er grønt med gule rammelinier og korsglorie; på de tre korsarmsender er der englehoved over Jesumonogram, på den øvre et bomærke flankeret af bogstaverne P L og over skriftbånd med INRI. Det lille krucifiks er nu anbragt mellem N. Tychs epitaf (fig. 37) og døren til hans †begravelse, nu sakristiet.

3) (Jfr. fig. 18). Sengotisk, fra begyndelsen af 1500'erne. Den 88 cm høje figur har, antagelig i 1700tallet, fået nye, korte, vandrette arme. Ret stor og bred, flettet tornekrone, håret i lokker foran og bag skuldrene. Åbne øjne og mund, lang, smal næse og fuldskæg. Brystkassen er ret kraftig, brystbenene fremtrædende og sidevunden dyb; kort, smalt lændeklæde med lille overfalds-snip (en eller to flagreflige er forsvundne) og korslagte ben med skarpe skinneben. Samtidigt kors med riller langs kanterne og krabbeagtige blade, der vok-

Fig. 16. Tønder Kristkirke.

E. M. 1953

*Relief fra sengotisk sidealtertavle (p. 956).

Fig. 17. Tønder Kristkirke.

E. M. 1953

Gotisk processions(?)krucifiks (p. 960).

ser ud fra korsarmene. De kvadratiske korsarmsudvidelser har firpas. Krucifikset står nu med en staffering fra 1700tallet, genfremkaldt 1943. Grålig legemsfarve med mange blodstænk og forgyldt lændeklæde. Korstræet er brunt; i firpassene evangelistsymboler. På væggen lige øst for fonten.

4) Eftermiddelalderligt, antagelig fra 1700'rne, måske hidrørende fra en kiste. Den 39 cm høje figur, der er støbt af metal (tin eller bly), har ualmindelig lange lemmer og hænger dybt i armene. Den ene fod er lagt en ubetydelighed over den anden, som er naglet til korset. Dette er samtidigt, med udsavede, tungede sider og gennembrudt hjerte i korsskæringen. Figuren har brunlig legemsfarve med lange blodspor, brunt hår og skæg, grøn tornekrone, lændeklæde og kors. I sakristiet.

Sangerpulpitur i renæssance, fra 1623ff., da snedker Peter Petersen³³ og maler Hans Schmidt fik betaling for udførelsen — endnu 1631 havde Hans Schmidt 143 mark lybsk til gode for sit arbejde »am newen Chore so Ehr 1623 gemacht«³⁷. Skønt kirken i sin nuværende skikkelse er opført i rent protestantisk tid, har man opretholdt katolicismens skarpe adskillelse mellem kor (for gejstligheden) og skib (for menigheden), et skel der har været understreget af det nu borttagne gitter under pulpituret. Sikkert har der været læsepulte

på pulpituret, hvorved det har bevaret karakter af et lektorium. Den dominerende opbygning på 12 fag står i midtskibets østligste fag, således at den østligste langbjælke er forankret i korets vestligste piller, mens midten af bjælken understøttes af to korintiske søjler med beslagværksprydbælte, der har fire fremspringende diademhoveder, omtrent som på magister Thomæi epitaf (nr. 6); pulpiturets vestside hviler på fire retkantede stolper med pålagte korintiske pilastre mod vest; over kapitælerne er der skrånægte med primitive evangelistrelieffer, og mellem stolperne er der spændt tre bueslag, de yderste glatte, det midterste med reliefskårne englebørn. De 12 fag mod skibet og tre på hver kortende til sideskibene, alle flankeret af hermer, er opbygget efter renæssancens almindelige skema med storfelt, frise, postamentfeit og hængestykke; i frisen ses den fra prædikestolen og epitafierne velkendte skriftkartouche, postamentbjælken er kvartrund og dekoreret med det på de ældre (og Thomæi) epitafier brugte fladsnit omkring smykkebosser; de kartoucheformede hængestykker indeholder våben for de givere, hvis navne står med reliefbogstaver i postamentfelterne; våbnene er oftest skåret i eet med hængestykket, kun de to midterste mod vest, de fornemste, for borgmester Hans van der Wisch og amtmænd Wolf Blome, der er større, er påsatte. Alle skjolde er afbildet hos Andresen: *Gesch. d. S. Tøndern* efter p. 240. I række fra nord er navnene følgende: 1) Navnet forsvundet, men ifølge Andresen: Joh. Cranz, skjoldet bevaret, 2) Johan Clavesen, 3) Theodosius Hayen, (herefter malet: 1623), 4) Berndt de Behr, 5) Lucas Pruis, 6) Andres Thomsen (malet: der iunger), 7) Loebert Widow (malet: rathsverwanter), 8) Hans Werckmester (malet: borgermester), 9) Hans van der Wisch (malet: ambthman s. 1624), 10) Wolf Blome (malet: ambthman A^o 162-), 11) Jochim Festersen (malet: rathsverwanter), 12) Balthasar Alteneck (malet: rathsverwanter), 13) Hans Thomsen (malet: rathsverwanter), 14) Thomas Andersen (malet: der elter, rathsverwanter), 15) Berndt Ubbing, 16) Johan Kock (den eneste, hvis skjold er et bomærke), 17) Thomas Hansen, 18) navnet borte, men våbnet bevaret, lodret delt med nedad tilspidset økse, gylden med sort skaft på blå bund i første, halvt, sort tandhjul på rød bund i andet felt. De enkelte fag adskilles af kvindehermer med nøgen overkrop og skafter med varierende dekoration; frisefremspringene over dem er bøjler med morsomt varierende løvemasker, mens Postamentfremspringene viser skiftende mandlige og kvindelige hoveder, i hvilke der også er tilstræbt en vis variation; endelig er der ens, store englehoveder under hermerne mellem hængestykkerne. Indvendig er pulpituret overstået med indskårne navne og årstal.

Billedskærerarbejdet kommer ikke på højde med kirkens fine Flensborgepitafier, men svarer til fontehimmelen og Thomæi epitaf, der sikkert også er hjemligt arbejde, uden at der dog kan påvises værkstedsfællesskab; som disse

L. L. 1949

Fig. 18. Tønder Kristkirke. Sangerpulpitur 1623 f. (p. 961), døbefont (p. 965), sengotisk krucifiks (p. 960) og knæleskammel for nadvergæster 1794 (p. 960).

er det meget gammeldags uden barok påvirkning, skønt Lorens Petersens epitaf i den nye stil (nr. 7) dog var ophængt i kirken 1619; skæringerne, der tyder på flere hænder, hæver sig ikke over det jævne, især er knægtenes evangelistfigurer

og nogle af postamenthovederne udpræget provinsielle, men helhedsvirkningen er fortræffelig, og det skyldes ikke blot de langt bedre malerier og den brogede staffering, men de gode proportioner, der er blevet stærkt understreget, da arkaderne var lukket med tremmeværk.

De 18 malerier, tre på hver smalside og 12 mod hovedskibet gengiver med livlige, men dog sarte farver scener fra Marias bebudelse og til dommens dag; før bebudelsen er der (mod nordre sideskib) indskudt to scener fra Adams og Evas liv. I række fra nord til syd er der følgende malerier (mod nordre sideskib):

1) Evas skabelse, 2) syndefaldet og uddrivelsen af paradys, 3) bebudelsen; mod hovedskibet: 4) (fig. 19 a) hyrdernes tilbedelse, 5) kongernes tilbedelse, 6) omskærelsen, 7) dåben, 8) indtoget i Jerusalem, 9) fodtvætningen - jfr. også epitaf nr. 3 10) nadveren, 11) (fig. 19 b) bønnen i Gethsemane, 12) ecce homo, 13) Maria, Johannes og Magdalene ved korsets fod, 14) (fig. 19 c) gravlæggelsen, 15) opstandelsen; mod søndre sideskib: 16) himmelfarten, 17) pinseunderet og 18) dommens dag. Malerierne er udført efter gængse kobberstik (jfr. pulpituret i Gottorp slotskapel)³⁸ og står betydeligt over de som regel meget jævne pulpituremalerier andetsteds i Sønderjylland, f.eks. Møgeltønder. Hans Schmidt har, hvor det kan konstateres, holdt sig nær op ad sine forlæg (nr. 4 f.eks. efter Joh. v. Aachen, nr. 11 efter Marten de Vos), men farvegivningen er sikkert helt hans egen, og her viser Schmidt sig som en udmærket tekniker med hele sin tids forkærlighed for prægtige gevandter og brogede toner.

Også bagsidens (mod koret vendende) felter har malerier, kvindefigurer, flot tegnede med sorte konturer på mørk, ligesom grønligt marmoreret grund, der måske oprindelig har stået gylden. Kvinderne symboliserer dyder og årstider, navnene står med hvide versaler i friseelterne, mens postamentfelterne nu er tomme: fra syd: 1) tom, 2) Fides, med kors, 3) Spes, med fugl og anker, 4) Charitas, med barn, 5) Justitia, med sværd og vægtskål, 6) Prudentia, med slanger, 7) Temperantia, skænkende vand fra en kande i et vinbæger, 8) Fortitudo, med søjle, 9) Patientia, støttende sig til en søjle, og herefter de fire årstider begyndende med foråret: 10) Ver, med overflødhedshorn fyldt med blomster, 11) Æstas, vistnok med kurv, 12) Autumnus, med neg og 13) Hiems, varrende sine hænder over en ild.

Træværkets staffering er broget, dog med milde farver, der ikke tager luven fra malerierne; den er dels oprindelig, dels fra 1700'erne, bl.a. den hvide farve, der på grund af sin hårdhed ikke lod sig fjerne, dels fra 1945, bl.a. undersidens stjernestrøede bund og de sorte bjælker med de hvide mauresker, der er ny-malet efter et lille bevaret stykke, der fandtes i den sydlige ende; denne dekoration svarer helt til loftsdekorationen i Burkal kirke, Slogs hrd., hvor de blot står sorte på lys bund. Bagsidens brunlige bundfarve og de røde lister er ikke oprindelige.

Fig. 19 a-c. Tønder Kristkirke. Sangerpulpitur 1623 f.; malerier af Hans Schmidt (p. 964).

L. L.1949

Ved istandsættelsen 1945 var der et ret omfattende snedkerarbejde; årstalene indvendig på panelet viste, at pulpituret havde været brugt til drengesangkor indtil noget efter 1800.

Det konstateredes, at der har været to trapper til pulpituret; den ene var i det nordøstlige hjørne, idet vægfaget har været til at lukke op som en låge, den anden var fra koret, hvor der har gået en trappe langs væggen med Willems epitaf, der af den grund var blevet stærkt forskåret af de unge sangere³⁹.

*Døbefont*⁴⁰ (jfr. fig. 18). Kun den ottekantede kumme er middelalderlig, efter mundingsprofilen at dømme gotisk fra o. 1250—o. 1350, et importstykke af sort marmor, vel fra Namur. Mundingsprofilen er på fire modstående sider brudt af stærkt fremspringende mandshoveder (fig. 42) med »romerske« hjelme; ansigterne er ret molesterede, og fonten ophugget i ny tid. Tværmål 87-104 cm, hullets tv. 68. Sikkert 1619, samtidig med himmelen, har man anskaffet en smukt skulpteret renæssancefod af meget finkornet, gullig sandsten, ottesidet som kummen; fire modstående sider har forneden dybe, kølbueagtige nicher og herover har de to sider et diademhoved, de andre to en ring, alle forbundne ved tøjguirlander med hjørnesidernes store vindruesklaser under muslingeskal.

Dåbsfad, sydtysk, o. 1575, med en dreven fremstilling af bebudelsen omgivet af en minuskelring, tv. 59 cm. På randen er graveret to sikkert med fadet samtidige våben og et yngre, vel fra første halvdel af 1600'rne. De to ældste er skråtstillede, gotiske skjolde med lanseindsnit, det heraldisk højre med ulvehoved (Hardenberg) under initialerne E H (Erik Hardenberg, død 1604), det andet nu blankt, men oprindelig lodret delt, under A R (Anne Rønnow Eilersdatter, død 1609). Imellem skjoldene er senere graveret et Jesumonogram (med

renæssance-H) over M H, og ved siden af det kvindelige gotiske skjold er graveret et symmetrisk skjold (ret sjustet) med bogstaverne L C (eller G) - M H. Under skjoldene er graveret: E G (eller C) S - S B K. Skænket kirken af menighedsrådet i Sæby (Dronninglund hrd.). *Dåbskande* af messing fra 1942, tegnet af Holger Mundt.

Fontehimmel i renæssance med reliefskåret årstal 1619, sikkert et arbejde af en Tønder-snedker og i ånd og stil nærbeslægtet med Thomæi epitaf (nr. 6) og det ikke mange år yngre sangerpulpitur. Den er opbygget ganske efter det Ringerinckske skema og svarer nøje - også hvad de plattyske indskrifter angår - til de samtidige fontehimle fra Klixbøl(1619, Kr. Südtondern) og Burkal (1622(?), Slogs hrd.), begge stilistisk sikrede som Ringerinck-arbejder. Alligevel vil det være betænkeligt at gøre Tønder-himlen til et Ringerincksk værkstedsarbejde, ikke fordi den er ringere i reliefskæringerne, men fordi forlæggene for de religiøse scener er afvigende fra dem, den konservative Ringerinck overalt anvender. De to værksteder må derfor have skåret efter samme forlæg, formentlig et kobberstik, men frit valgt deres religiøse emner. Himlen er dannet som en lanterne, nederste del med sekssidet gesims over det runde låg og med rigt udskaarne topstykker, imellem hvilke der står smångle med musikinstrumenter (den ene fra sidste restaurering). I frisen er der en reliefskåret, plattysk indskrift: »So vele also iwver gedoft sint de hebben Christvm angetagen. Galater Am 3«; på små, udsavede topstykker foran frisen står årstallet: »Anno Domini 1619«. Hvert af de store topstykker over gesimsen indeholder et lille relief (ordenen ejendommelig): 1) bebudelsen, 2) fremstillingen i templet, 3) syndfloden, 4) himmelfarten, 5) fødselen og 6) Kristus og børnene. Lanternens baldakin bæres af seks kvindehermer, symboliserende dyderne (tro, håb, retfærdighed, klogskab, mådehold og styrke); topstykkerne er formet som kartoucher om et englehoved, og over baldakintaget er der bøjler med drejede spir. På baldakinfrisen reliefversaler: »Dith is min leve Son an welckerem ick ein Wolgevalle hebbe. Mat. 3«. Inde i lanternen ses Jesu dåb i frifigurer. Himmelen er ophængt i en oprindelig, snoet jernstang.

De brogede farver, der stod velbevarede, rensedes og udbedredes ved istandsættelsen 1943; den varme hvide bundfarve og ornamenternes og bogstavernes guld dominerer, oplivet med lidt rødt og blå. På tre af de små topstykker over det runde låg, foran nederste partis frisefelter, står malet: »Anno 1660 ist diese Tauffe renoviret«.

Figurskæringerne er håndværksmæssig, og billedsnideren savner den frigjorte rutine, der karakteriserer de ældste epitafier i kirken, hvad der især kommer frem i de små reliefscener.

Før sidste restaurering stod fonten i sin lukkelse i nordre sideskibs østende og var ude af brug. Nu er lukkeisen flyttet, se nedenfor. Fontekummen gennem-

gik da en meget nødtørfdig istandsættelse: en svær, rusten jernring, der holdt den sammen, fjernedes, stenen rensedes for rust, og manglende dele suppleredes med kunststen. Også foden rensedes.

Fontelukkelsen, o. 1650, står i nordre sideskibs vestende. Det er et kvadratisk gitter, hvis sider består af fem fyldinger forneden, derover et gitterværk med korte, barokt profilerede balustre under en frise med udsavet bølgeranke, hvis blomster er tulipanagtige; fra den udladende kronliste vokser smedejernsblomster op, og over døren i syd, som ikke adskiller sig fra det øvrige tralleværk, er der en smedejernsbue, mens gitterets bageste side, op mod nordvæggen, krones af et udsavet topstykke med malet udsmykning.

Gitteret står nu, efter rensning og udbedring 1943 med sin oprindelige smukke staffing, hvidt rammeværk, og i de udvendige fyldinger skabloneret, maureskeagtig båndornamentik med brusornamenter, hvide, med blå konturer og gule øreflipvolutter omkring cirkelfelt med et krølhåret barnehoved, alt på lysere blå baggrund: de indvendige fyldingers ornament er en smule afvigende og uden hoved. På bagvæggens frise, hvor bølgeranken ikke er skåret, men kun malet, er der (over et blomsterornament) fæstet en plade, hvorpå er malet et våben og gylden fraktur på sort bund; skriften lyder: »Iohan Salomon, Ihr Churf. Durchh zu Brandenburg vnter dem Loblichen Grobensch Regiment zu Boss, bestalter Leutnambt«. Topstykket på samme side har indeholdt tre tilsvarende skriftfelter med tilhørende våben. Fra et af felterne er bevaret navnet: Tobias Boleman, der ifølge det ligeledes bevarede »zu Brandenburg« også må have stået i kurfyrstens tjeneste. Disse farver lå under to andre lag, yderst en egetræsådring og herunder en smuk rokokostaffering med forskelligt-arterede ornament i alle fyldinger, holdt i grå toner med blålige skygger på en stærkt blå bund.

Prædikestolen, i renæssance, fra 1586, med senere tilføj eiser,, overført fra den gamle kirke. Den svarer temmelig nøje til Lübeckeren Hinrick Mattes's⁴¹ prædikestol 1570 i Flensborg S. Nicolai, og hvis der ikke er tale om fælles stikforlæg, er det Flensborg S. Nicolai's og ikke den lidt yngre Flensborg S. Marias prædikestol (1579), der er det direkte forbillede for Tønderstolen og dens talrige varianter. Plan, opstalt, indskrifter og de indlagte birketræsplader er fællestæk. Den populære type efterlignes af forskellige snedkere langt ned i 1600'erne (jfr. Toftlund 1654, Haderslev amt p. 838); den yngste efterligning er Brandrup 1725, ligeledes Haderslev amt (p. 857), uden relieffer.

Da prædikestolen blev opsat i den gamle kirke, bestod den af syv fag, eet til hver side og fem fremadvendende, af hvilke de tre sprang frem som en karnap med smige sider. Ved overflytningen til den nye kirke 1591-92 tilføjedes sidefaget med syndefaldet, skåret af en anden billedsnider end stolen, og 1663 tilføjedes himmel og opgang samt faget med pinseunderet mellem stol og opgangs-

L.L. 1949

Fig. 20 a-c. Tønder Kirke. Prædikestolsfelter, a fra 1592, b-c fra 1582 (p. 968 f.).

panel. De enkelte felter er opbygget efter vanligt renæssanceskema, med storfelt, postament og gesims. I storfelterne er der flade nicher, hvis kannelerede søjler med tromlepostamenter har et ejendommeligt »toskansk« kapitæl med tandsnit, en fortsættelse af bueslagets spinkle gesims, der bærer en svær muslingeskal; i buesviklerne er der blot trekantede bosser. Postamentfelterne er, som på de fleste ældre renæssancestole, ret høje og fremspringene glatte, indlagt med birketræsplader, der nu dækkes af maling. I de smalle frisefelter træffer vi den lille, rektangede indskriftkartouche, der går igen på næsten alle kirkens renæssanceepitafier og på sangerpulpituret. De tværgående lister har ret gnidrede profiler, og hjørnesøjlerne er spinkle korintiserende, med vaseformede postamenter og med rosetter i de lave prydbælter. Der er englehoveder under stolens hjørner, men kun hængestykke, med givervåben og -navne, under karnappens midtfelt.

Reliefferne ledsages af forklarende indskrifter med reliefversaler på latin i postamentfelterne; de forestiller, fra vest (fig. 20-21): 1) syndefaldet; figurerne i dette senere tilsatte felt er større (og mere velproportionerede) end reliefferne i de oprindelige felter. Versalerne i postamentfelterne er spinklere og hældende: »per unu(m) homine(m) peccatu(m) in mundu(m) intravit« (»ved et menneske kom synden ind i verden«); hertil hører også indskriften i frisefeltet: »Luc. cap. XXI«, 2) bebudelsen; bordet, Maria sidder ved, bæres af et ben, der er formet som en nøgen menneskeunderkrop. Indskriften lyder: »ecce virgo concipiet et parie(t)« (»se en jomfru skal undfange og føde«), 3) fødselen; indskriften: »deus homo factus est, Lucæ II« (»Gud blev menneske, Lucas 2«), 4) dåben; indskriften: »hic est filius meus dilectus« (»denne er min elskede søn«),

L. L.1949

Fig. 21 a—f. Tønder Kristkirke. Prædikestolsfelter, a—e fra 1586, f fra 1663 (p. 967 f.).

5) Kristus på korset, ved foden Maria støttet af en kvinde og, på den anden side, Johannes; indskriften: »traditus est propter peccata nostra« (»han blev overgivet for vore synder«), 6) opstandelsen; Kristus står med sejrsvanen på kistelåget; indskriften: »resurrexit propter iustificationem« (»han genopstod for retfærdiggørelsen«), 7) himmelfarten; indskriften: »asce(n)do ad patre(m) meu(m) et patre(m) vestrum« (»jeg stiger op til min fader og eders fader«), 8) dommens dag; Kristus på regnbuen med sværd og lilje, Maria og Johannes som forbedere (altså katolsk forlæg); indskriften: »inde venturus est iudicare« (»derfra skal han komme at dømme«), 9) pinseunderet; selv om billedsnideren, der 1663 skar

dette felt, har skullet samstemme det med de ældre felter, har han dog ikke helt kunnet bekvemme sig til at følge skemaet; den største afvigelse er de store, barokke englehoveder i de øvre hjørner. Postamentindskriften har fået et særligt felt med uregelmæssig, brusket ramme; versalerne er hældende: »sedit sup(er) singulos eorum et repleti sunt omnes spiritu sancto« (»den sidder over hver enkelt af dem, og alle blev fyldt med den helligånd«); hertil hører også indskriften i samme fags frise: »Actoru(m) 2. capitel«. Indskriften i de øvrige frisefelter lyder: »Coelum et terra peribunt, verba autem mea non transibunt« (»himmel og jord skal gå under, men mine ord skal aldrig forgå«). I det omtalte hængestykke læses: »Andreas Karstensen, Ingeborch Andreses« over og »Anno 1586« under givernes to skjolde (sml. epitaf nr. 3). Stolens underbaldakin er glat, svajet, ribbedelt og hviler på en stor Moses-figur, der ved sidste restauring blev trukket så meget ud fra muren, at den nu ikke giver nogen støtte; tavlernes ti buds cifre er nu malet med forgyldte romertal, men var tidligere reliefskårne arabertal.

Opgangen indeholder fire parallelogramfyldinger med store relieffer af de fire evangelister og deres tegn, Lukas med en stor hætte; felterne skilles af søjler, der tildels efterligner prædikestolens og over sig har bruskede masker. Den samtidige dør har tre fyldinger med smal båndornamentik og store englehoveder (det nederste skåret 1943); dørposterne har glatte pilastre med masker i postamentfelterne, i frisen over døren sidder et vredt englehoved med overskæg og udbredte vinger. Topstykket er en ramme i vilter barok omkring et skriftfelt; øverst en karakteristisk næsemaske med stort, opadsnoet overskæg.

Rygpanelet er glat. Himlen følger ikke stolens konturer, men er halvrund med gennemløbende frise; der er syv glatte, udsavede hængestykker adskilt af små, maledede skjolde, og forrest dækkes frisen af tre hjelmmede skjolde for borgmester von Hatten og hans to hustruer (jfr. ndf.); himlen krones af fem topstykker, der har glatte skriftfelter og løber op i slanke spir; mellem dem sidder sprællende putti og holder lidelsesredskaber, og bag disse står store blomsterspir med drejede støvdragere; øverst på den hvælvede baldakin står Kristus med sejrspanen på jordkuglen og træder en drage (synden) og et kranie (døden) under fødder. Himlens loft har yderst en ramme med store bossere omkring en halvrund niche, hvorfra duen hænger ned.

Oprindeligt har stolen stået med en delvis staffing, som har ladet store partier af træet stå bart, således at de lyse, indlagte birketræsplader, bl. a. i Postamentfremspringene, har gjort sig smukt gældende. De er nu overalt dækket af maling.

Den staffing, der blev fremdraget, udbedret og suppleret 1942, er i hovedsagen den, von Hatten lod foretage 1663, da opgang og himmel tilsattes; det er felternes alabasthvide bund, det sorte bag søjler, i skriftfelter og på under-

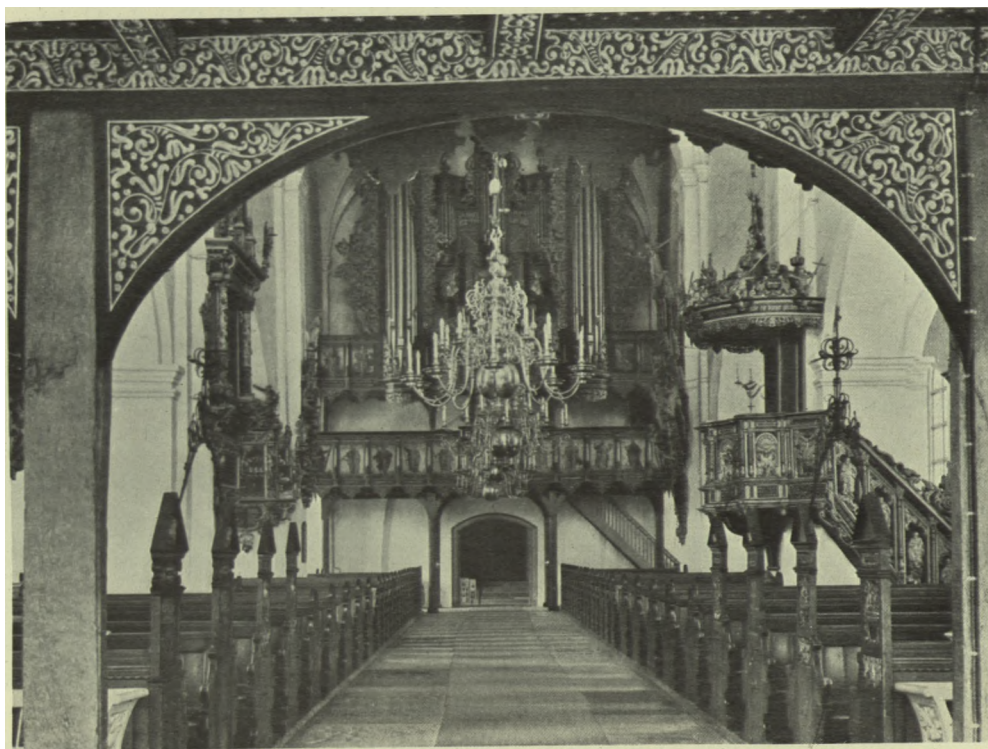

Fig. 22. Tønder Kristkirke. Interiør mod vest.

E. M. 1954

baldakinen, der skaber helhedsindtrykket sammen med rigeligt guld (bogstaver og ornament) i forening med sparsom brug af rødt, blåt og grønt (Kristusfiguren er forgyldt og holder dannebrogspanne). Dette farvelag kom frem under en staffering, hvor grønligblåt dominerede, og som skyldtes den opmaling, der omtales i en beskeden skriveskriftstilføjelse i midterste postamentfejt: »Anno 1752 ist diese Cantzel auf Kosten Mr. I. C. Beech⁴² renovirt Worden«. I topstykkerne er der religiøse indskrifter på tysk og i himlens frise citat fra Bom. IV, 16. På et skriftbånd under von Hattens våben står: »H. Hinrich von Hatten cons.«, og i småskjoldene under hans hustruers våben står deres navne, mod vest: F. Dorothea von Hatten, mod øst: F. Ingeborg von Hatten. To skjolde flankerer disse tre; i det vestligste står: Andreas Thomsen, i det østligste: Thomas Andresen. I rygskjoldet læses Esaia. Cap. LVIII v. 1 »Ruffe getrost, Schone nicht« etc. i malet bruskramme flankeret af vinrankeomsnoede søjler.

En ottekantet *trætavle* i enkel profileret ramme med spinkel springliste op-
hængt på vestsiden af prædikestolspillen meddeler med forgyldte reliefversaler på tysk om ændringerne ved prædikestolen 1663, at den ædle og velvise hr. Hinrich von Hatten, søn af den høj ædle, strenge, »faste« og høj lærde hr. »Hinrico

von Hatten«, kgl. maj. og hans fyrstelige durchlauthed til Slesvig-Holstens højtbetroede forhenværende geheimeråd og landskansler, født i Rensborg, og 19. okt. 1651 valgt til denne bys borgmester, har skænket »diesen Deckel, Treppen und Thirgericht sambt der Cantzel stafiren lassen Anno 1663«. Desuden 2. febr. 1667 lagt så mange penge dertil, at lysene på prædikestolen kan holdes, »darvon iærlich solange die Welt stehet«. Under bogstaverne er der en reliefskåret ranke og to lys i stager.

Stoleværk. Bortset fra de 9 finere stadegavle i øst samt 34 gavle mod sideskibene, alle hidrørende fra kirkens første stolesæt, er stoleværket fornyet 1894. De 34 gamle gavle (10 i nord, 24 i syd), fra 1592-93, er glatte, rundbuet afsluttede med muslingeskal inden for tandsnitbue. Nu er de egetræsmaledede som det øvrige stoleværk, der efterligner dem, men under ådringen skimtes rødt og hvidt. De oprindelige, enkle, retkantede døre med fyldinger ses på ældre fotografier (sml. fig. 30).

Af de østligste *stole for magistraten, gejstligheden* og andre prominente personer er kun bevaret ni gavle, der nu står i tilfældig orden. Også de er glatte, men kun forneden, idet der er indskudt et relief under gesimsen, der krones af en trekantgavl. I gavlfeltet er der et englehoved, i frisen en kartouche med »Anno«, »1592«, »1593« samt »den 2 Junii«; reliefferne forestiller 1) symmetrisk skjold med byvåbnet (en sejlene kogge) over felt med kartouche, 2) (fig. 23) en kartouche med en dansende kvinde med underskrift »spes« (»Håbet«), 3-4) (fig. 23) arkader med kartoucheflige, omsluttende Isaks ofring og Jesu dåb. 5-6) fjernet og erstattet af Frederik IV.s kronede navnetræk 7) med Frederik IV.s kronede navnetræk malet. En gavl med årstallet 1894 efterligner den ældre med byvåbnet.

Reliefferne er naive, gjort efter gængse stik, Isak har kravestøvler på, og engelen ved Jesu dåb er iført tidsdragt med højhalset, pufærmet kjole (jfr. gravsten nr. 1). Relieffet af »Håbet« er særlig interessant, fordi det samme motiv går igen bl.a. på prædikestolene i Løgumkloster og i Hjerpsted. Stoleværket er egetræsmalet, men under denne maling ligger, på de gamle stader, oprindeligt, broget staffering, der hist og her er prøvefremkaldt.

Over tre par stadegavle er der en smukt udhamret smedejernsbue med rosetter, snabelhoveder og -blomster, kronet af en stor båndroset, hvorover henholdsvis rytter og løve.

Nu er der kun stolestader i midtskibet, men tidligere har både sideskibe og tårnrum været optaget af stole. 1661 omtales »die Kirspels Stuhl« samt stole i nord- og sydgangen; mellem nogle stole har der været gitterværk⁸. 1688 nævnes provstens stol⁸, 1694 N. Tychs stol⁴³, 1662 amtmandens stol (1817 betrækkes den)⁸. 1800²¹ er der i koret seks løse bænke til disciplene; ved dets indgang stod en stol til præsten på venstre og en til værgen på højre side. På syd- og nord-

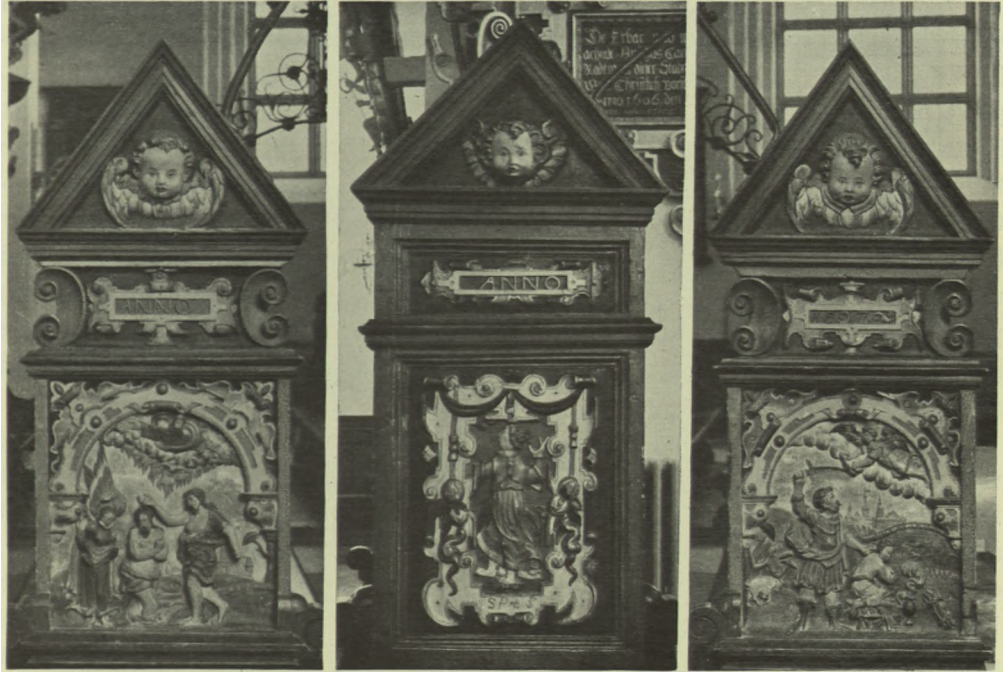

Fig. 23. Tønder Kirke. De ældste stolestædegavle, 1592—93 (p. 972).

siden under tårnet var der 48 mandsstole. Der var 33 kvindestole. Omkring langs kirkens vægge fandtes 21 høje og 16 lave gitterstole. 1681⁸ forbedrede Peder Jensen snedker stolene. En stor hovedistandsættelse foretoges 1867, med hovedsagelig fornyelse 1893-94 (5533 mk.)⁸. - Et stolestaderegister fra 1595 omfatter 126 numre plus 16-33 »in der Afsiden« (o: sideskibene), 1-15 og 35-75 under øverste »Geuellhueser«.

†*Skriftestole*. 1791 renoveredes tre Beicht Stühle⁸. 1800 noteres, at de stod »seitwärts des Altars«, ved væggene, og tilhørte Hauptprediger, Archidiakonen og Diakonen; de var lukkede med vinduer, gardiner og forsynet med døre²¹.

Orglet (sml. fig. 22), der i façadeen genspejler instrumentets opbygning i hovedværk, rygpositiv (fig. 24), brystværk og pedal, går i sine ældste konstruktive dele tilbage til det orgel, den nybyggede kirke fik 1596 hos Matthias Mahn fra Buxtehude; hovedbestanddelene i pulpiturene og orglets konstruktive opbygning går tilbage til 1630, men det er billedsnider Peter Petersens³³ store, tidselagtige akantusornamentik fra 1701, som behersker de ældre dele, ja, også brystværkets endnu rokokoagtige former og ornamentter fra 1789; den sidste tilføjelse er fra 1945, Christian X.s kronede monogram. Af de ældre orgelværker er der næppe noget tilbage; det nuværende leveredes 1946 af Frobenius og Co. med 37 stemmer, 12 i hovedværket, 8 i rygpositivet, 8 i brystværket og 9 i pedalen.

I rygpositivets frisefelter, som buer sig uden om orgelpiberne og svinger om over sidefelterne, ses ungrenæssanceagtigt rankeværk med rovfugle og fantasi-hoveder; tilsvarende ornament er at se foroven i tårnens pibefelter i rygpositivet, og ligeledes i hovedværkets felter under »Anno« og »1653«, samt øverst i samme værks tårnpibefelter, hvor dyrehovederne er afløst af kolbeagtige blomster. Disse ornament viser hen til Matthias Mahns orgel 1596 og fortæller, at såvel rygpositivet som hovedværkets konstruktive rammeværk har haft samme dimensioner som nu og rimeligvis i hovedsagen står bevaret i den nuværende komposition; herpå tyder desuden rygpositivets høje (nu glatte) postament, der stilistisk tilhører tiden før 1600, og der er en sammenknyttende lighed ikke blot mellem rygpositivets og hovedværkets opbygning, men også mellem deres enkeltheder som bl.a. tårnens øvre afslutning.

1630 repareredes og udvidedes orgelværket af Johan Heide fra Flensborg, og ved denne tid har façadens opbygning sikkert fået det omrids, den har bevaret til i dag, ligesom de to pulpiturer (jfr. nedenfor) er blevet bygget. Selv om den sikkert hjemlige, anonyme billedskærers ornament fra den hovedændring, der da fandt sted, for største delen er erstattet af Peter Petersens storakantus fra 1701, er der dog bevaret så meget, at man kan få et indtryk af arbejdet, hvis soliditet står ikke så lidt over snedkerens kunstneriske formåen. Rygpositivet har bevaret mest: alle felter, både frontens og sidernes, flankeres af stive, ubehjælpsomt skårne hermefigurer, hvis skafter har enkle ornament bestående af en snor med et par spidsovale akantusblade over et frugt bundt eller nogle påtrukne skiver og nederst et par spidse, sammenslyngede kvaster, et overordentlig almindeligt og her meget tørt udført ornament; en del af hermerne har joniske kapitæler, men de midterste på forsiden samt sidernes hermer har øreflipkapitæler, atter et vidnesbyrd i kirken om, hvor forsigtigt de konservative Tøndersnedkere er gået til værks over for de nye stilarter. Sidefelterne er smykket med bueslag, dannet af en karnissvunget akantusstav, pilastrene er dekoreret med skællagte skiver. Den samme anonyme snedkers ornament findes også på de lange lister med skællagte skiver, som flankerer de høje pedaltårnes piber.

Endnu havde orglet ikke fået sine topfigurer, men de kom 1635, da Karsten Hansen fra Gørremark leverede ni figurer, kong David, en hornblæsende soldat og basunengle, billedskærerarbejde, der ikke hæver sig meget over rammeværkets skulptur. Det orgel, der da stod, har udmærket sig ved en smuk opbygning med gode proportioner, men de ornamentale enkeltheder har været ret provinsielle, hvad der dog har haft endnu mindre betydning her end ved sangerpulpituret, fordi de sad så højt oppe. - Om de bevarede pulpituremalerier fra dette orgel, se nedenfor p. 978.

Følger vi nu regnskabsudskrifterne, er der kun små reparationer de følgende

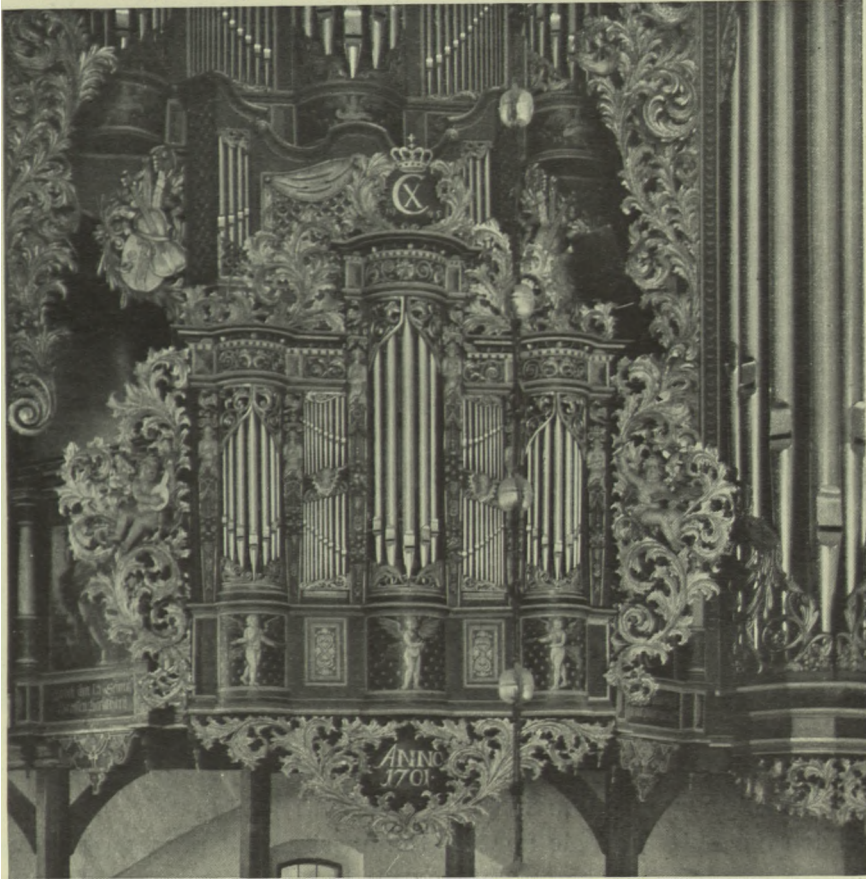

Fig. 24. Tønder Kristkirke. Orgel, rygpositiv (p. 973).

L. L.1949

år (1671 Oldrich Winter, 1676 Nis Gundersen), men 1685 fik orgelbygger Johan Heinrich Wernitzsky fra Hamborg 378 mark til hovedreparation og udvidelse; regnskaberne noterer også 360 mark til orgelbygger Johann Friedrichsen, uden at det dog kan konstateres, hvortil denne ikke ubetydelige sum er gået⁴⁸.

1701 var tiden inde til at fjerne de stive og sikkert, lidet pyntelige vinger og ornamenten, der vel har siddet på orglet fra 1630. Peter bildhauer, alias Peter Petersen III., omskaber (for 150 mark) den smukt opbyggede orgelfaçades tørre, senrenæssancedekoration til en bred og saftig udsmykning med store, tidselagte akantusblade, således at orglet blev en værdig pendant til korets to storværker; pedaltårnene fik på begge sider 444 cm høje vinger, af hvilke godt en meter (foroven) senere er fornyet, sikkert i 1892, da der blev udgivet 4000 mark til genfremstilling af billedskærerarbejde i kirken. Fra samme tid eller snarere fra 1685 må pedaltårnenes polygone profiler i gesims og posta-

ment stamme; men det er tvivlsomt, om tårnene på dette tidspunkt også har fået en forhøjelse.

Følger vi nu atter regnskaberne inden den næste større façadeændring 1789, der gjaldt brystværket, finder vi adskillige større udgifter, der sikkert alle går på instrumentet: 1704 fik orgelbygger Hermann Schaffehardt 120 mark for at »forfærdige« pedalerne, 1740 renoverede orgelbygger Carl Friedrich Gestendorff orglet for 149 mark, og 1741 tilkaldtes københavneren Lambert Daniel Karsten, der dog lod sin svoger og efterfølger i Itzehoe, Johan Dietrich Busch ordne en istandsættelse til ikke mindre end 450 mark; 1750 må Busch igen til, og da får kirken 948 mark af stadens kasse til at dække omkostningerne; da snedker Peder Lund kun fik 11 mark, må det være værket, der har trængt, og i de følgende år er der stadig udgifter til Busch og også til orgelbygger Boy Lorentzen, til den sidste dog hovedsagelig for eftersyn, og 1784 er der også en udgift på 60 mark til orgelbygger Jürgen Hinrichsen Angel fra Flensborg, som 1786-88 modtog 400 mark; tilstanden har åbenbart da været ringe, og man besluttede sig derfor til at foretage noget mere indgribende, der også kommer til at berøre façaden. 14. september 1790 kvitterede Boy Lorentzen for 960 mark, modtaget for en hovedreparation, der havde strakt sig fra oktober 89; på samme tid betaltes 396 mark til snedker Christian Wilh. Ketler, mens billedskærer Elias Karstensen fra Flensborg forsynede orglet med billedhuggerarbejde for godt 300 mark; desuden er der regninger til snedker Hans Hinrich Politz for 376 mark samt kleinsmedarbejde for 138, murerarbejde for 147 samt malerarbejde; hele ombygningen kom til at stå kirken i 4424 mark.

I façaden har dette arbejde først og fremmest sat sit præg på brystværket, der står som en smuk, lille komposition, stilistisk på overgangen mellem rokoko og Louis Seize, med svungen og knækket gesims, skrå sidevanger med påsatte blomster, gitterværksmidtstykke med gardiner, vinger dannet af musikinstrumenter samt seks vaser, der nu er borttaget; desuden købtes »en krone med Christian VII.s navn« for 12 mark; ældre fotografier viser, at den fik plads på rygpositivets midttårn. Her stod den til 1894, erstattedes da af kejser Wilhelms monogram, der atter, som nævnt, 1945 udskiftedes med Christian X.s.

Façaden havde hermed i hovedsagen fået det udseende, den har nu; men orgelværket skulde endnu undergå omskiftelser. 1809 entreerede man med Flensborg-orgelbyggeren Nicolai Hinrichsen Angel om en gennemgang af instrumentet med overslag for øje, men først 1815 købtes bjælker og brædder til foretagendet, og 1816 er det Jørgen Marcussen i Sottrup, der foretager reparationen, som i høj grad har karakter af en fornyelse. 1881 kunde dette orgel ikke mere; det blev erklæret for ubrugeligt, og Marcussen og søn, Åbenrå, leverede et nyt (kontrakt 1892 på 16300 mark) samtidig med, at byggeentreprenør Niebuhr modtog 2796 mark for »Orgelempore«; orglet ombyggedes igen 1927, atter af

Sophus Bengtsson 1933

P. Kr. Andersen 1934

Fig. 25—26. Tønder Kristkirke. Orgelpulpiturmalerier 1653. 25 »Lugtesansen«, 26 apostlen Bartholomæus (p. 978).

Marcussen og søn, og erstattedes endelig 1946 af det nuværende ved Th. Frobenius og søn.

Som nævnt stammer de to *orgelpulpiturer* fra 1630, men som det fremgår af de citerede regnskabsposter, har også de gentagne gange været udsat for reparationer og ændringer, der bl. a. har givet sig udslag i omflytning af billederne (således har der ifølge friseindskriften været et maleri af Troen i overpulpiturets nordligste felt, jfr. også nedenfor om de oprindelige pulpiturmalerier); men ellers er det ikke muligt i enkeltheder at gøre rede for, hvad der er sket. Det nederste pulpitur består nu af 12 fag ud mod hovedskibet og fire mod hvert af sideskibene, overpulpituret har to og to fag yderst samt to skrå fag inderst til formidling af overgangen til rygpositivet. Fagene adskilles af enkle, glatte, toskanske søjler med glat prydbælte; frisen er forsvindende smal, postamentfelterne normale; under hvert fag er der et hængestykke (alle ens) noget lignende sangerpulpiturets, men i stedet for dettes rige skjolde er her blot en roset; mellem hængestykkerne er der drejede spir. Begge pulpiturer hviler på simple tømmerkonstruktioner; de bærende stolper har affasede hjørner.

En fyldingsdør fra o. 1600 med gitter i øvre fylding, sikkert stammende fra

stoleværket (sml. p. 972), er efter en omtumlet tilværelse benyttet ved opgangen til orgelpulpituret⁴⁴.

Samtidig med opsætningen af Frobenius' orgel gennemgik façaden en indgribende istandsættelse, mindst fire farvelag fjernedes både på orgel og pulpiturer, og de smukke billeder afdækkedes i pulpiturelfelterne. Umiddelbart over apostelbillederne var malet smukke, forgyldte storblomster (tulipan, solsikke o. lign.). Den staffering, der nu er kommet frem på pulpiturerne og på orglets arkitektoniske dele, stammer fra 1653, et årstal der står forgyldt sammen med »Gloria in excelsis deo« (»ære være Gud i det højeste«); den arbejder hovedsagelig med grønne farver (rammeværket), røde (lister), hvide og lidt guld; i postamentfelterne på hovedværkets tårne fremdroges siddende, syngende engle og på det tilsvarende sted i felterne, fra syd: S. Judas Tadeus, Mattheus, Philippus, Jacobus major, Petrus, salvator mundi, Andreas, Johannes, Bartholomeus (fig. 26), Thomas, Jacobus minor og Simon; Kristus står med verdenskuglen og velsignende højre, apostlene med deres attributter og med bøger. De er malet efter Joh. Ditmers stik af Marten de Vos' tilsvarende malerier.

Sanse-billederne (fig. 25) er malet med brunlige farver og lidt rødt på landskabelig baggrund; himlen er hvidlig med brunt skydække i forgrunden, jordsmonnet mørkere brunt; midt i »Følelsen« var der på et senere tidspunkt indskudt et fyrrebrædt, der havde fjernet det meste af ansigtet, højre bryst, venstre knæ etc.; det må være blevet indsat under en reparation, da figurerne blev (eller var) dækket af maling. Farvevalget ved apostlene er noget rigere; her findes foruden de brunlige toner og det røde desuden gult, blå, grønt og purpur; også de står på landskabelig baggrund, der dog nu fremtræder noget udvisket; himmel og jordsmon som på overpulpituret; en del af ansigterne bærer præg af at have været igennem en del restaureringer.

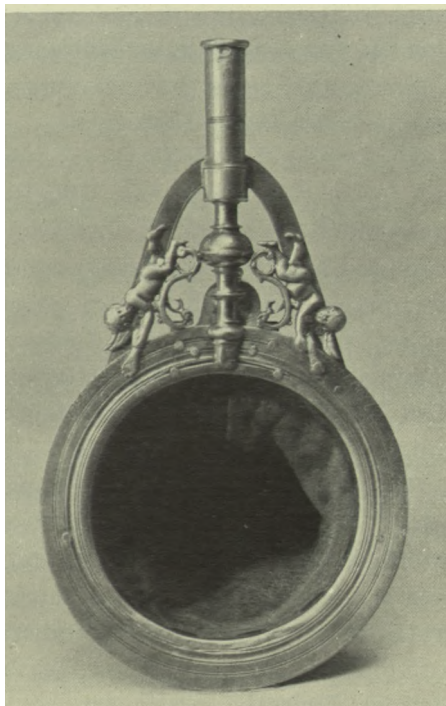
På underpulpiturets syd- og nordsider findes malerier, fire mod syd og to mod nord, hvor de resterende to felter optages af en indskrift, der melder om sidste restaurering og slutter med et vers af Brorson. De fire figurer mod syd, der utvivlsomt engang i 1800'erne er blevet restaurerede og supplerede, fremtræder nu med den tids sans for det sødlige, helt ude af stilpræg, mens de to figurer på nordsiden er efterladt i den tilstand, i hvilken de forefandt ved afdækningen. Der kan ikke være tvivl om, at i alt fald de fire figurer på sydsiden og den østligste på nordsiden er de sørgelige og forvanskede rester af de malerier, der oprindeligt fyldte felterne i pulpituret fra 1630; især på den urestaurerede figur i nord, iført hvid dragt med smalt rødt bælte og herover en hvid kappe (bog i højre, ubestemmeligt attribut i venstre), ser man den rolige, lidt stive holdning, der kontrasterer stærkt mod malerierne fra 1653 og viser hen til en tid, der ligger en snes år tidligere. Figuren forestiller sikkert en apostel. De fire figurer på sydsiden er ikke blot stilmæssigt forvanskede, men også funktionelt.

Der kan næppe være tvivl om, at disse billeder oprindeligt forestillede de fire evangelister. I konservatorens beretning anses læsningen under en af »evangelisterne«: S. Stephanus i næstvestligste postamentfejt for sikker; hvis dette er rigtigt, er det givet, at denne underskrift ikke kan høre til det nuværende billede, men det giver da oplysning om, at også denne protomartyr oprindeligt har været fremstillet på pulpituret 1630.

Endnu er billedet mod nord ved siden af den hvidklædte apostel kun nævnt. Også her må der være tale om en apostelskikkelse; han er iført hvid dragt ligesom sin nabo, men herover har han en i voldsomme foldekast slynget rød kappe, der synes at vise, at han hører sammen med apostlene fra 1653; i venstre holder han en bog, attributtet i højre er ubestemmeligt og kan vist næppe opfattes som et sværd, i hvilket tilfælde der vilde være tale om Paulus.

†*Pulpiturer og lukkede †stole.* Foruden sanger- og orgelpulpiturerne har der været et pulpitur mere, der 1737 omtales som det nye »Amboni« i modsætning til det gamle under orglet. Det blev nedbrudt 1867. Når det i kirkebeskrivelsen⁸ 1800 hedder: Omkring langs væggene findes 21 høje og 16 lave gitterstole, menes hermed sikkert især »lukkede stole«, som velhavende borgere mod betaling fik lov til at oprette i kirken (således Nicolai Tych 1694), og som ofte hang som bure på væggene. På ældre fotografier ses i vest ikke mindre end tre gitterstole (eller med bevægelige vinduer) samt eet bur.

Pengekister. 1-2) 1700'rne, næsten ens, retkantede med krydsende jernbånd og kvadratiske beslag i krydsene, sammensat af liljeblade; høj pengetragt med tunget rand. For enderne hanke med jernkæde. Cylinderlåse. Nr. 1 måler 36 cm i højden, 65 i længden og 34,5 i bredden; de tilsvarende mål for nr. 2 er 36x68 x36,5. På nr. 1 ligger en træfigur af en tigger, kun med lændeklæde. Kisterne står på forskelligtformede sokler, nr. 1 har karnis- og hulstavprofiler, nr. 2 à-la-greque og palmettebort; den må derfor høre til den blok, der betegnedes som fattigblokken - den anden hed kirkeblokken - idet regnskaberne 1786⁸ nævner, at der anskaffes en jern-lade til fattigblokken ved brudedøren. Inven-

Sophus Bengtsson 1939

Fig. 27. Tønder Kristkirke.
Klingpung (p. 980).

tariet 1800 siger, at kirkeblokken står ved brudedøren, desuden er der en fattigblok (de var vistnok da lænket sammen), og til hver blok hørte en klingpung²¹. Kisterne og figuren har sekundær staffering (især grønt og rødt). Vestligt i kirken, inden for vestrindøren.

Klingpunge. 1-2) 1687 skænket af »Lorens Andressen« og »Marin Lorensen«, hvis navne er graveret henholdsvis i den ene og den anden ring. Ring (fig. 27), skaftholder (flankeret af englebørn) og klokke (den ene mangler) er af sølv, posen af rødt fløjl med kraftige reliefbroderier: Anno 1688, roset, stiliserede træer eller planter omkring stående person med palmegren. De to punge, der er ens (og svarer til Højers), har talrige gange været hos forskellige guldsmede til reparation, og 1739 måtte Hinrich Kohlstadt sætte en ny engel på den ene. 1688 lavede Casper snedker et nyt skab til de nyerehvervede klingpunge, nu opbevares de i fontelukkelsen.

Bygningstavle, 1593, sat af sognepræsten til minde om opførelsen af den nu stående kirke. Indskriften, på latin med gyldne versaler, lyder: »Hic in locum prioris templi angusti et ruinosi ad veterem istam turrim novum hoc à fundamentis ædificari cæptum est anno Christi M. D. XCI pridie Calend. Maji et tum gratià et munificentia reverendissimi et illustrissimi principis, dn. Iohannis Adolphi, archiepiscopi Bremensis, episcopi Lubecensis, hæredis Norwegiæ, ducis Slesvici, Holsatiæ, Stormariæ et Ditmarskiæ, comitis Oldenburgi et Delmenhorstæ, tum impensis et operis hujus reipub. consummatum est Ao M. D. XCII Iulii XXV et Christo servatori sacrisq(ue) usibus IV Octob, solenniter dedicatum. - Luce tui verbi fac etc. Andreas Thomæus ecclesiæ hujus pastor vicinarumq(ue) præpositus memoriæ ergo posuit Ao C. 1593. - <Anno 1686 d.

1. Septemb. supremum turris fastigium irato Dei fulmine ad octo ulnas dejectum, ejusdem gratià mense proximè sequenti feliciter restituitur«. Indskriften er i oversættelse gengivet p. 938 (den historiske indledning); slutningen af den oprindelige indskrift, der ikke er medtaget i indledningen, lyder i oversættelse: »Giv Kristus, at vort rådhus, kirker og skoler, dig til pris, også må nyde freden i dit ords lys. - Andreas Thomsen, præst for denne kirke og omegnens provst satte denne til minde 1593«. Enkel trætavle, uden vinger, top- og hængestykke, med pilasterflankeret storfelt, gesims og postament. I frisen står med store versaler, at kirken er »helliget Kristus frelseren«, mens postamentfejdet med sirlig fraktur indeholder et citat på tysk fra salme 84: »Wie lieblich sind deine Wohnunge« etc. På Postamentfremspringene er der malede diademhoveder. Før istandsættelsen 1941 var tavlen i en ret miserabel tilstand, både hvad samlinger og staffering angår. Efter istandsættelsen ophængtes den på sin tidligere plads, nordre sideskibs nordvæg.

Prædikestolstavle, se p. 971 og *lysetavle* p. 984.

Præsterækketavle (fig. 28), stor, fornem, med akantusbladramme, sikkert op-

sat af Stephan Ivenkel (giver af lysearme nr. 3) og hans son Bernhard Kenkel, der var præster samtidig fra 1686-91. Tavlen med de malede præstenavne efter reformationen (Petrus Zitzscher senere tilføjet) omfattes af viltre, stærkt under-skårne akantusblade, hvori sidder småengle med symboler, mens Tro og Håb står på flankerende konsoller. Over tavlen er der et cirkelfelt med en reliefskåret buste af Luther, over hvem to engle med palmegrene holder livets krone, der samtidig bærer en statuette af den opstandne Kristus. I virtuosmæssig skæring og i livfuldhed står rammen betydeligt over de hjemlige Peter Petersen-arbejder (altertavlen, orglet, Tychs epitaf etc.), og værkstedet skal formentlig derfor søges i en af de større byer sydpå, Flensborg, Hamborg eller Lübeck (jfr. bl.a. epitaf Bodde o. 1677 i Lübeck Mariakirke⁴⁵). Tavlens ramme blev helt nystaffert 1944, idet en broget maling (tempera) fra 1894 dels afvaskedes, dels afslebes; de nye farver valgtes under hensyn til altertavlen. Desuden erstattedes ordene: Gottes Wort und Luthers Lehr vergeht nun und nimmer mehr med Verbum Dei manet in æternum, i et lille skriftfelt under den egentlige præstetavle. Efter istandsættelsen opsattes tavlen på den plads, den formodentlig har fået ved restaureringen 1894, den vestligste arkadepille i syd ind mod midtskibet. Den oprindelige plads er ukendt.

**Præstemalerier.* I kirken hang tidligere følgende legemsstore malerier af provster, præster og diakoner, de 10 ældste olie på træ, de to yngste på lærred, i sorte profilrammer, ca. 263 X 160 cm (inden for rammerne ca. 160 x 125). For-neden tyske indskrifter med personalia, hvoraf nedenstående er korte uddrag.

1) 1695. Johannes Lund, født i Flensborg 11. sept. 1638, diakon-adjunkt i Tønder 1664, diakon 1672-86, død 13. sept. 1686. Maleriet opsat 1695.

2) Stephan Kenkel, født i Flensborg 13. marts 1624, provst og præst i Tønder 1652-91, død 7. april 1691 (sml. lysearme nr. 3).

3) Bernhard Kenkel, født i Tønder 5. okt. 1655, kapellan i Tønder 1686, provst og præst 1691-93, død 7. juli 1693.

4) Peter Zitscher, født i København 13. marts 1652, hof- og slotspræst i København og på Glückstadt, 1693-97 provst og præst i Tønder, død 20. maj 1697.

5) Johannes Conrad Kieffer, født ved byen »Oldenburg im Wagerlande«, på det højfyrstelige hus Kuhof 30. okt. 1644, hofpræst på Gottorp, 1698-1702 provst og præst i Tønder, død 5. okt. 1702.

6) Samuel Reimarus, født i Stolzenburg 22. febr. 1661, hofpræst på Gottorp, provst og præst i Tønder 1703-27, død 10. sept. 1727.

7) Joh. Hermann Schrader, født i Hamborg 9. jan. 1684, provst og præst i Tønder 1728-37, død 31. okt.(?) 1737.

8) Johannes Joachim Arends, født i Tønder 2. dec. 1682, archidiakon i Tønder 1730, provst og præst 1738-46, død 18. marts 1746.

9) Balthazar Petersen, født i Tønder 7. maj 1703, provst og præst i Sønderborg 1739, provst og præst i Tønder 1747-87. Stifter af seminariet i Tønder, død 1. jan. 1787.

10) Johannes Gotthilf Schmid(t), født i Åbenrå 7. okt. 1737, provst og præst i Sønderborg 1781, provst og præst i Tønder 1796-1808, død 9. okt. 1808.

11) 1890. Carsten Erich Carstens, født i Tønder 29. dec. 1810, præst i Tønder 1840-84, død 1899. 1890 fik maler H. P. Feddersen 1000 mk. for maleriet⁸.

12) Peter Oswald Kier, født i Haderslev 8. febr. 1838, præst og provst i Tønder 1887-1910, død 29. sept. 1914 i Flensborg. Også dette maleri er malet af H. P. Feddersen.

På Meidenbauers maleri 1892 (jfr. også maleri af Carl Tønder i kirke-museet) og på ældre fotografier ses, at malerierne på en meget uskøn måde var anbragt rundt omkring på pillerne, ret højt oppe, på øvre rammestykke forsynet med et lille, udskåret våbenskjold (disse er nu kun tildels bevarede). Siden kirkens sidste restaurering har malerierne været spredt (en del i præstegården), men er nu ophængt i et lille kirkemuseum, der er indrettet i den tidligere konfirmandsal i Nørregade.

13) Biskoppen og salmedigteren Hans Adolf Brorson, kopi ved Karl Jensen 1923 efter Hörners maleri 1756 på Frederiksborg, på lærred 77,5x61 cm; i et smalfelt forned er malet med fraktur: Salmedigteren Hans Adolf Brorson, født i Randerup 20. juni 1694, tredie og dansk præst i Tønder 1729-1737, død som biskop i Ribe, 3. juni 1764. I nordre sideskib.

Interiør af kirken. 1892 fik dr. Meidenbauer betaling for et billede af kirkens indre⁸. I kirkemuseet.

Lysekroner. 1) (Fig. 29) 1594, skænket af Berendt Munden, en stor og pragtfuld renæssancekroner med plattysk indskrift (versaler) under giverens og hans hustrus, Dorothea Mundens, navne og våben. Kronen har 3x8 ~-formede arme udgående fra skiver på balusterskafte; små, rillede, S-formede pryddarme, fladtrykt hængeskugle med delfinring i dobbelthoved; topfiguren er en kronet, flakt ørn. I tårnrummet.

2) 1622 »...seinem saligen Vatter Hern Lutke de Bær und seiner lieben Mutter Marina Bæren zur christlicher Gedechnis« skænket af Behrendt de Bær og Botel Bærs. Stor barokkroner med versalskrift, 2x10 S-formede lysearme, hvorimellem knoppede pryddarme og slanke prydspir; skafte, der består af kugler og balusterled, ender forned i en stor hængeskugle med vindruklase og foroven i en kugle, hvorpå sidder en Bjørn med givernes våbenskjolde og navne samt »Anno 1622 den 6. Octo.«. I midtskibet, jfr. trætavlen, epitaf nr. 9 (p. 999).

3) 1650, skænket af Hans Thomsen »dieser Stadt Wolverdieneneter Borgermeister und seine liben Hausfraw Christina Hanses«. Stor barokkroner med 10

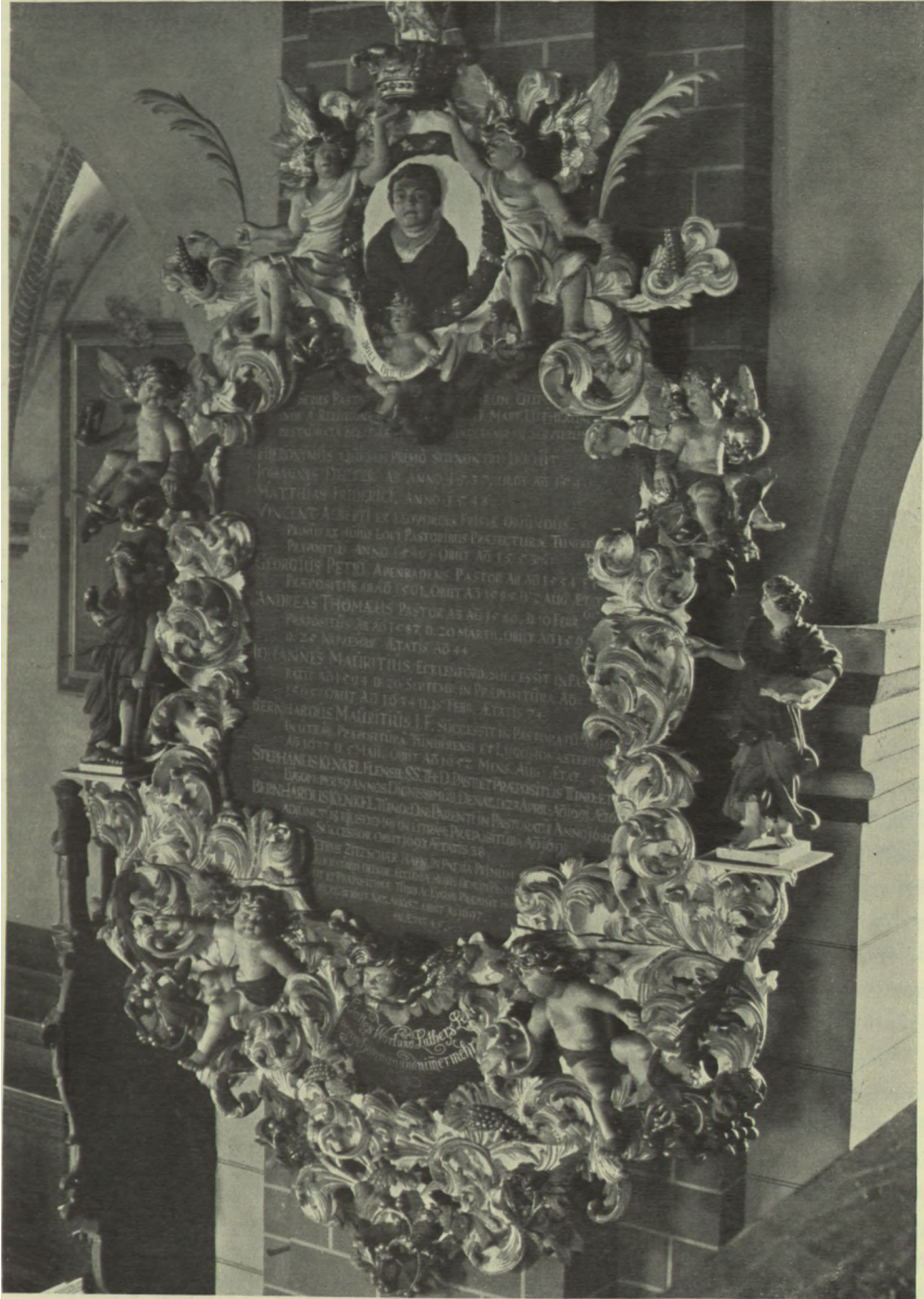

Fig. 28. Tønder Kristkirke. Præsterækketavle 1697 (p. 980).

Hude 1912

slanke S-formede lysearme i een kreds (to lys på hver), med muslingeskalskåle, og herover en rigdom af knoppe prydbøjler på det slanke profilskaft, der har stor hængekugle, som forneden afsluttes af svævende engel med sværd og palmegren, mens en lignende, stående engel danner topfigur. Indskriften, med reliefversaler, står på skaftets midterste kugleled. I midtskibet.

4) 1651, »Claves Hansen Lauterup, Katrin Lauterups«. Barokkrone med 10 arme, som foregående med to lys hver, de yderste i flade lyseskåle, de indre (øvre) i muslingeskaller. Knoppe prydarmer, prydspir etc. på det rigt leddelte skaft, hvis store hængekugle med reliefindskriften ender i en drueklase, mens topfiguren er en stående soldat med lanse. I midtskibet.

5) 1654, »vorehret« af Hans Nummessen og Maria Nummessen. Barokkrone af type som nr. 3-4, med 10 lysearme. Topfiguren er et skib, hvis mast er formet som en nøgle, i hvis hoved kronen hænger. I midtskibet.

Lysearme. 1) 1600-50, i renæssance, med ~-formet arm, hvis bøjler vokser ud af akantusskedeblade og ender i fantasidyrehoved. To flade lyseskåle med slank, vaseagtig lyseholder og mellemfaldende messingtorn. I sakristiet.

2) Omtrent svarende til nr. 1. På prædikestolens rygskjold (jfr. tavlen p. 971).

3) 1664, med ~-formet arm, der bærer to tilsvarende vinkelret på bærearmerne og med muslingeskalskåle; mellem lysearmene et træ (sml. fig. 31). Oven på bærearmerne graveret: »Stephan Kenkel. S. Th. D. Pr. Anna Kenkelia Ao 1664«. Armen sidder på en indmuret *tafle* i nordøstre pilles østside. Tavlen, der måler 89x89 cm, er af rødlig kalksten med forgyldte versaler på sorte bånd: »Anno 1664 sind in christlicher Einfalt nebenst diesen Leuchter der Kirchen verehret worden einhundert und fünfzig Marek Lübisich der Gestalt und also, das von deren Zinsen den ga(n)tzen Winter durch in der Früpredig zwei brennende Liechter darauf sollen gehalten und die übrige Zinse dem Cüster als dan besonders für diese Mühe gegeben werden. - Gott der unser Liecht und unser Heyl ist, wolle die Frommen etc.«.

4) 1700'erne, med »lukkede« bøjler. I koret på sydvæggen. Den anden på nordvæggen er en kopi efter denne fra 1928-29. De øvrige arme er fra 1928-29 (Knud Eibye, Odense).

**Pauker.* 1769⁸ fik kobbersmed Johan Diedrich Jensen betaling for forfærdigelsen af nye pauker, Claus Momsen fik 3 mk. 8 sk. for at betække en pauke. I kirkebeskrivelsen 1800²¹ nævnes, at kirken har to kobberpauker til kirke-musik. De to halvkugleformede instrumenter, 60-67 cm i tv. er af kobber med tre jerntæer og jernbeslag til fastspænding af trommeskindet. Nu i Tønder museum (nr. 2404-05), men vil blive overflyttet til det nyoprettede kirke-museum.

Ligbårer. 1) Med malet årstal 1696, sikkert udført i det Peter Petersen'ske værksted, stigeformet, hvilende på fire som putti formede ben, der omgives af

Fig. 29. Tønder Kristkirke. Lysekroner 1594 L. L. 1949
(p. 982).

storakantus og parvis sammenholdes af store englehoveder; håndgrebene er formet som putti. Nu sortmalet, men under malingen skimtes kursivskrift: *Renovirt Anno ... På den ene langbjælke malet: Anno 1696. I tårnrummet.*

2) 1772, udført af L F I, sikkert med nr. 1 som forbillede, men større (534 cm lang) og langt rigere udført. På en af langbjælkerne reliefskåret: »Des nord-westen Todten Gelages Leichen-Bahr«; på undersiden: » L F I fecit«. Broget staffering »Ao 1784«. I tårnrummet.

Sejerværk 1905, J. E. Weule, Bockenem 1905. Tårnet har skiver til alle fire sider. Det ældste tårnværk forfærdigede Michel Diricksen, »Seiermacher to Husum«⁴⁶.

Klokker. 1) 1650. »Gloria in excelsis deo. Anno 1650« (»ære være Gud i det højeste«); versaler imellem rammelinjer foroven under bort med akantusranker; hanke med skæggede masker, ingen knebel, men hammer. I spiret.

2) 1702, støbt af Claus Asmussen⁸, Husum (1800 kaldet sydklokken). »Anno MDCCII bey Zeiten H. Burgerm. Barthold Hieronymi Schultz, I. V. Licent, H. Burgerm. Iacob Roost, der Rathsverwandten H. Peter Langhein, H. Lorentz Tychsen, H. Lorentz Andresen, H. Peter Struck, H. Burchard Giese, H. Hans Martensen und Kirchen Vorsteher lens Clausen. Claus Asmussen me fecit

Husum«. Om halsen værkstedets vanlige frise af akantusblad-trekanter over skriftbånd med »Soli deo gloria« (»Gud alene æren«), akantusværk med pelikaner og englehoved i cirkelramme, blomster og frugtbundter. Indskriften står i et rektangelfelt på legemet, på modsat side relief af byvåbnet over pelikaner med unger samt englehoved; to medailloner, flere møntaftryk. Hankene har skægge-masker. Tvm. 103 cm.

3) 1722, støbt af L. Strahlborn, Lybæk (1800 kaldet bedeklokken). »Consule dom. Laurentio Tychsen, senatoribus dominis Hans Martensen, Thomas Petersen, Lorentz Roost, Iohannes Petri, Peter Giese, Iohan Friederich Langhein - Laurentius Strahlborn me fecit Lubecæ Anno 1722« (»da L. T. var borgmester og H. M. etc. rådmænd, støbte L. S. mig i Lybæk« etc.). Om halsen »Soli deo gloria« mellem vinranker og fugle, mesterindskriften samt »Gloria in excelsis deo« på slagringen under akantusværk. Tvm. 121 cm.

4-5) 1920. Genforeningsklokker.

6) Skriftløs støbestålsklokke i spiret.

†*Klokker*. 1741 nævnes »timeklokken« og 1748 »aftenklokken«⁸. Beskrivelsen af kirken 1800²¹ nævner foruden sydklokken 1702 og bedeklokken 1722 (jfr. ovenfor) »stormklokken«, uden år og indskrift (også tidligere nævnt i regnskaberne), »den lille klokke« med årstallet 1694 og indskrift: »Bei Zeiten der Bürgermeister Hr. Bartold Hieronimus Schultz und Jacob Boost, der Bahtsverw. Hr. Peter Langhein, Peter Henningsen, Lorentz Tychsen, Lorentz Andersen, Peter Struck, Kirchenvorsteher Hr. Thomas Tychsen. Claus Asmussen« samt to klokker i spiret, forbundet med uret og orgelværket. 1903⁴⁷ omstøbtes to klokker, den ene fra 1650 med indskriften: »Soli deo gloria«, da den var sprunget, den anden betegnes blot som mindre. Disse to 1903 omstøbte klokker afleveredes 1917 til krigsbrug.

Gammel *klokkestol* af eg, suppleret med fyr, med plads til fire klokker.

Fig. 30. Tønder Kristkirke. Interiør, set mod vest. Efter gammelt fotografi, ved embedet.

GRAVMINDER

Epitafierne i Tønder kirke er, i modsætning til Haderslev domkirkes, alle af træ; mens de mange stenepitafier i Haderslev skyldes, at byen har ligget i en dygtig og driftig (Ribe?) stenhuggers virkekreds, har Tønder ligget i Flensborgs opland. Det er Flensborgs billedskærere, ikke mindst fra det Ringerinck'ske værksted, der har sat præg på epitafierne, af hvilke de fleste er af meget høj kvalitet. De første syv er sikkert Flensborgarbejder. Af disse kædes nr. 2, 5 og 7 sammen gennem den fælles begravelsestavle (nr. 8); nr. 1 og 3 er sat over henholdsvis fader og søn; nr. 4 og 5 direkte fra samme værksted.

Epitafier. 1) Høj renaissance, 1586. [Carsten Andersen, borgmester]. Det snedkrede epitaf, der nu har mistet både vinger og hængestykke, har på begge sider af et stort, rektangulært felt kannelerede, korintiske søjler med prydbælter (englehoved i kartouche) og smånicher i Postamentfremspringene med muslingeskal, hvorunder to kvindeskikkelser, Styrken (med søjle) og Fama (med

trompet); under disse hænger store englehoveder. Frisefremspringene har småfyldinger, og både den øverste gesimsbjælke og trekantgavlens kantlister er dekoreret med svungne tænder; i gavlfeltet et englehoved. Topspiret er tilsat ved restaureringen 1943 og er egentlig et hængespir fra et pulpitur. På Meidenbauers interiørmaleri fra 1892 ses, at der yderst på gesimsen har stået nu forsvundne småfigurer, sikkert dyder. Hængestykket havde et stort englehoved og vingerne var ornamenteret med beslagværk omkring to sammenstillede skjolde, af hvilke eet i alt fald har haft et lodretstillet sværd som mærke. Storfeltet indeholder et opstandelsesmaleri, 185x120 cm, olie på træ, i klare og rene farver, over den knælende borgmester og hans to hustruer. Kristus stiger til himmels med sejrspanen (det hvide kors er nyt) i hvid og grå skykrans med lyslilla midtfelt. I det hele har maleren haft forkærlighed for de lilla farver; de er fremherskende i krigernes dragter, purpuragtige, den dystre klippe bag kisten har et svagt mørktlilla skær, mens himmelen med den opgående sol er lys purpur. Også jordsmonnets farver er bemærkelsesværdige og raffinerede, idet græsset i forgrunden er mørkolivent, der bliver lysere og lysere mod billedets midte for at gå over i lyst blågrønt, der atter mod baggrunden bliver mørkere og mørkere. De afdøde er dem, maleren har gjort mindst ud af; især ligner borgmesteren en stor tøjbylt. Rammens douce farver, hvori der naturligvis er en del guld, men mest gråt og rødt på sort baggrund, er sikkert trængt tilbage for at fremhæve maleriets klare farver. I gavlfeltet er der hvidgrå akantus på mørkere bund. Selve gravskriften, der har stået i frisefeltet, er forsvundet og erstattet af en ny (fra 1943), der på latin beretter om epitafiets skæbne. Ved restaureringen var det nemlig ganske ukendeligt på grund af overmaling; i storfeltet var der en dårlig Rubens-korsnedtagelse, i frisefeltet berettedes om dette maleri og stafferingen, der hidrørte fra 1752, og i postamentfeitet stod en indskrift på tysk knyttende sig til maleriet. Ved afdækningen 1943 lykkedes det ikke at genfinde så mange rester af indskriften i frisen, at den kunde læses endsige restaureres; men indskriften i postamentfeitet kom så meget frem, at den både kunde læses, suppleres og restaureres. Den meddeler i fire latinske disticha, at afdøde havde Kristi navn, at han var to gange gift, samt at de tønderske borgere glædede sig over denne som 'consul'. Chr. Axel Jensen slog herefter fast, at den eneste øvrighedsperson, dette kunde passe på, var borgmester Carsten, hvis navn er den plattyske form for Christian (sml. epitaf nr. 3, friseindskriften). Indskriften slutter med det malede årstal 1586. Ifølge dette årstal må epitafiet have hængt også i den tidligere kirke. Før sidste restaurering var det anbragt på vestre side af nordvestre arkadepille, på Meidenbauers billede hænger det på den sydøstlige pillens nordside, nu er det opsat på nordre sideskibs vestvæg.

2) Højrenæssance, o. 1600, over Thomas Andersen, borgmester, død 1588.

Både det oprindelige maleri i storfeltet og de oprindelige indskrifter i frise- og postamentfelter er forsvundne og erstattede af yngre fra 1753. Derimod er rammen med vinger, hænge- og topstykke intakt. Typen er som foregående, men videreudviklet, og bortset fra toppartiet, nær beslægtet med epitaf Merfeldt 1597 i Flensborg S. Marie, der anses for at være det ældst påviselige epitaf, der er udgået fra Hinrich Bingerincks værksted⁴⁹. De flankerende korintiske søjler er glatte med beslagværksprydælter, der har bosser og et større løvehoved. Søjlerne hviler på høje, diademhovedprydede postamenter, og postamentets gesimsbjælke er blevet kvartrund med stift beslagværk, mens i frisen to englebørn holder en kartouche med skriftfelt. Vinge, top- og hængestykker er formet som hel- eller halvkartoucher, hængestykket med fremadsvungne flige; i topstykket er der to ens svajede kartoucheskjolde med initialerne: T A på hver side af en sol (sml. epitaf nr. 5) i det ene og K T i det andet; i vingerne er der et stort diademhoved med hængelæde og en sprællende putto på en konsol, endelig er der frugtbandter og guirlander i hængestykket.

I postamentfeltet står nu en indskrift på tysk: Dette epitaphium har hr. borgmester Thomas Andersen og hans hustru Catharina Thomsen ladet sætte, og er det af hr. pastor Christian Ambders til Burkals børn, som arvinger efter nævnte borgmester, blevet repareret 1753.

Fra denne restaurering hidrører ikke blot de nuværende farver, der rensedes 1943, men også maleriet, 168x126 cm, olie på træ, forestillende den vantro Thomas (med hentydning til borgmesterens fornavn), der knælende i blå kjortel med rødt overgevandt lægger sin venstre hånd i Kristi brystvunde. Maleriet svarer ret nøje til et stik i den såkaldte Piscatorbibel (II, 187) og er formentlig en temmelig tro gentagelse af det oprindelige billede. I frisefeltet tysk frakturindskrift: Salige er de, der ikke ser og dog tror. På postamentgesimsens skrånede overside fremkaldtes 1943 en oprindelig plattysk indskrift med hvid fraktur: Buse Wesend iis im hemmel etc. Philip 3. 1943 adskiltes, repareredes og konserveredes træværket, enkelte dele suppleredes. Tidligere hang epitafiet i våbenhuset, men ophængtes nu på søndre sideskibs østvæg, efter at et vindfang til døren her var fjernet og døren tilmuret.

3) (Fig- 31) Højrenæssance, 1608, over rådmand Andreas Carstens (prædikestolens giver, søn af den på epitafium nr. 1 nævnte), død 24. Marts 1606 i sin alders 52. år, og hustru Ingeborch Carstens, død <15. Aug. 1620 i sin alders 63. år>. Epitafiet ligger i opbygning og detaillert tæt op ad det foregående, men det er rigere og ornamentterne en grad finere. Rammeverkets former er nær beslægtet med epitaf Topsen 1607 i Hattstedt (Kreis Husum), der henføres til Ringerinck. Storfeltets glatte, korintiske søjler har prydbælter med tørt, bosseret beslagværk omkring et englehoved over høje postamenter; mens det forrige epitaf havde let grimasserende diademhoveder på bøjlerne under

søjlepostamenterne, er her store løvemasker med ring i flaben. Selve postamentfeitet er glat og ganske smalt, hængestykke og storvinger formet som halvkartoucher. Frisen dækkes helt af midtkartouchen med det malede årstal og de afdødes våbenskjolde, der ligesom på Thomas Andersens epitaf støttes af svævende englebørn. Først med topstykket kommer den afgørende forskel fra borgmester Andersens epitaf. Nu er halvkartouchen afløst af et arkitektonisk topstykke (ædicula) flankeret af to frie kartoucher med ovalt malerifelt. De klare farver, som rensedes og suppleredes lidt 1944, er hovedsagelig de oprindelige, muligvis med nogle få ændringer. Den plattyske gravskrift står, som nævnt, i hængestykket med gylden fraktur; i postamentfeitet er der med gyldne versaler fire disticha, begyndende:

»Cerne senatoris tumulum cum consule patre
Hic patris et nati molliter ossa cubant«

(»se rådmandens grav sammen med hans fader, borgmesteren (sml. epitaf nr. 1), her hviler faderens og sønnens ben blødt«); versene, der fortsætter med en hyldest til de to, er undertegnet: M[ag.] M[arcus] S[imonis], I topstykkets frise, med versaler og på latin: Den ædle mand, Andreas Carstens epitaf, velvis rådmand i Tønder, borgmester Christians søn.

Epitafiet indeholder fem malerier, alle olie på træ. I storfeltet Kristus vasker disciplenes fødder, ca. 155x125 cm. I baggrunden til venstre maleren selv, under Judas en djævel. I topfeltet ses Maria og Johannes ved korsets fod på baggrund af en truende, smudsiggrøn himmel. I topstykkets cirkelfelt et brystbillede af Kristus med verdenskuglen (forlæg: Sadeler-stik efter Marten de Vos)⁵⁰. Sidetopstykkerne indeholder ovale felter med brystbilleder af den afdøde rådmand og hans hustru, af hvilke hans ret ungdommelige, noget sygelige ansigt særlig interesserer. Epitafiet hænger på den nordostligste pille ind mod midtskibet, en plads det også havde for restaureringen 1944. Oprindeligt hang det på østvæggen over gravstenen⁵¹.

4) Renæssance (fig. 32), topstykkets maleri dateret 1609, over Henrich Willems(en), rådmand, død 17. Marts 1601⁵², og hustru Marine Hinricks, død <14. April 1628>. Det store, smukke epitaf er sikkert fra samme værksted som nr. 5, sandsynligvis Hinrich Ringerincks i Flensborg (der netop samarbejdede med Enum, jfr. ndf.). Storstykket, der er bredere end højt, flankeres af fire dydefigurer, to og to over hinanden, mod øst Retfærd og Styrke, mod vest Klogskab og Mådehold. Kvartrund postamentbjælke, tre flade postamentfremspring dækket af påsatte skjolde med bomærker. Hængestykket, der flankeres af kvindehoveder, er en halvkartouche med ovalt skriftfelt mellem vingede ørnehoveder. Også de smalle storvinger er kartoucheformede, topstykket hæver sig som en selvstændig tavle med postament, der er jævnbredt med topstykket.

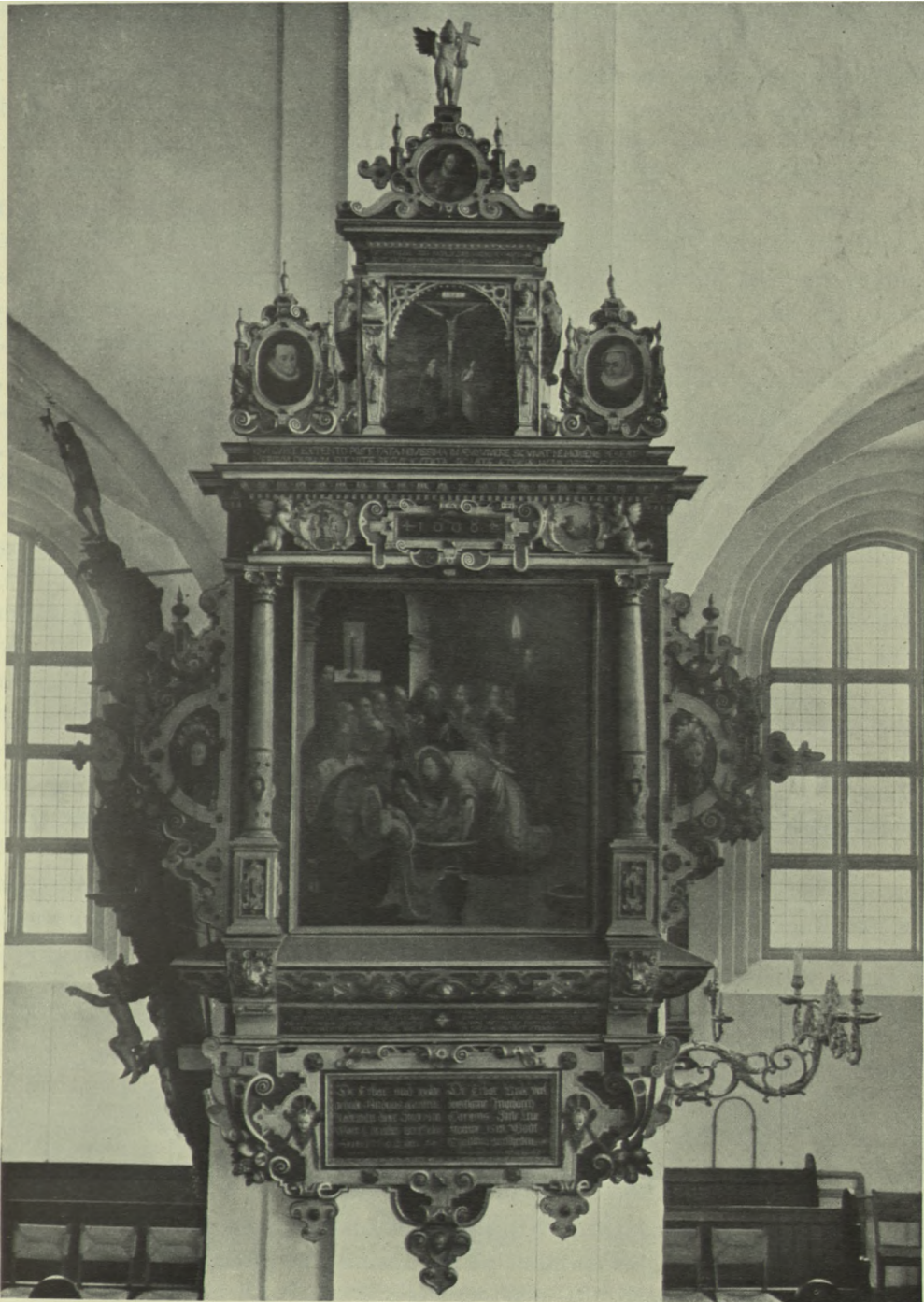

Fig. 31. Tønder Kristkirke. Epitaf 1608, over rådmand
Andreas Carstens, død 1606, og hustru Ingeborch Carstens, død 1620 (p. 989).

L.L.1949

Det kvadratiske topfelt flankeres af to dydefigurer, Tro og Kærlighed, og uden for de som kvartkartoucher dannede vinger med løvehoved og muslingeskal står to småengle med kors og fakkel (et attribut i den anden hånd er gået tabt). På den brudte topgavl's rundede stykker ligger to kvindefigurer. Håbet (med anker) og Tålmod (med lam). På konsollen i midten står Kristus på jordkloden, nu uden sejrspanen.

Epitafiets farver er, som de nu står, en blanding af oprindeligt og nyere. Ved istandsættelsen 1943 nedtoges det og adskiltes i alle sine dele for bedre at kunne konserveres. Det konstateredes da, at de ældste farver havde ligget på kridtgrund, der dels selv var afskallet, dels havde farverne løsnet sig fra den. Oprindelig er dog, foruden malerierne, indskrifterne i frisefelterne; de andre indskrifter, hvis ordlyd var bevaret i en senere overmaling, formodentlig fra 1897, og tildels i oprindelige bogstavspor, er mer eller mindre rekonstruerede. Farverne, som svarer nogenlunde til Andreas Carstens epitaf, men ikke er så rene, er ligeledes en blanding af ældre og yngre. Langt interessantere er dog de to malerier, der er udført af Flensborgkunstneren Johannes von Enum⁵³. Storfeltets maleri, 175x250 cm, er et velkendt motiv, mennesket mellem synd og nåde, bedst kendt herhjemme fra titelbladet på Christian III.s bibel 1550⁵⁴. Træsnittene i den danske bibel er imidlertid direkte lånt fra Lybækkerbiblen 1533, til hvilken Ludvig Ditz havde skåret stokkene. Motivet, der går tilbage til et maleri af Lucas Cranach d. ældre, er her, som de plattyske indskrifter lader formode, lånt fra Lybækkerbibelen. Farverne er meget klare og sarte. Den brune jordbund i forgrunden og klippen til højre går over i lyse, grønne marker, der fortoner sig mørkere i baggrunden, og til sidst svinder umærkeligt ind i den lyse, brunskyede himmel. Også afdøde med familie, ialt tre mænd og to kvinder, ved foden af den korsfæstede, skyldes Enum. Willems(en) har et rødt kors over hovedet, og årstallet 1609 er malet foran hans knæ. Et helt tilsvarende krucifiks (som Enum har fra et Sadeler-stik efter Jodocus v. Winghe) findes på Mads Lerckes epitaf i Nyborg kirke, Fyn (jfr. også epitaf \ake, Flensborg S. Marie o. a.).

Den plattyske gravskrift står med gylden fraktur i hængestykket, mens postamentfelterne har opbyggelige og prisende disticha med versaler, undertegnet M M S som på foregående epitaf. I storstykkets frise og topstykkets postamentfeit er der plattyske bibelcitater med gylden fraktur: »Dat Gesette iss dorch Mosen gegeuen« etc. Joh. 1, og »Gelick also Moses in der wostenye« etc. Joh. 3; i topstykkets frise med gyldne versaler (jfr. foregående): »Epitaphium) amplissimi viri Henrici Wilhelmi senatoris Tunderensis«. — Efter istandsættelsen 1943, ophængtes epitafiet på sin oprindelige plads på korets sydvæg, over afdødes begravelse⁵⁵.

5) (Jfr. fig. 7) Renæssance, mellem 1610 og 1620, over Lübbert Wijdown, råd-

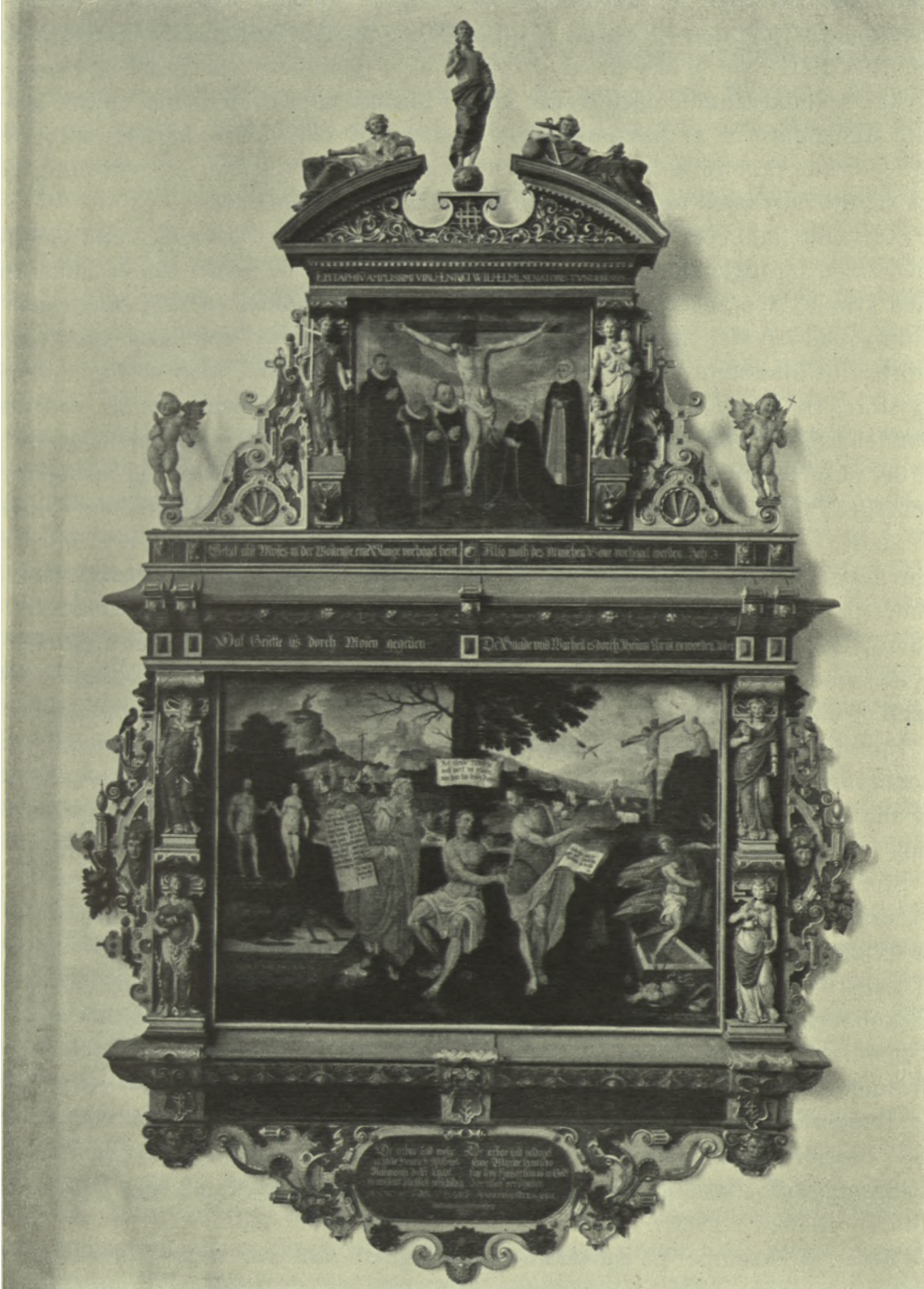

Fig. 32. Tønder Kristkirke. Epitaf 1609(?), over
Henrich Willems(en), død 1601, og hustru Marine Hinricks, død 1628 (p. 990).

L. L. 1949

mand, død i Emden 26. Maj 1628, »vnd ist alhier In siner begreffenisse Nieder-gesetzet Ao 1630 den 10 Aprill. Ætatis 65«, og hustru Catharina Wijdots, død <8. Juni 1624 i sin alders 42. år, 10 måneder). Epitafiets storvinger og hængestykkets flankerende englehoveder svarer ganske nøje til Willems' epitaf, ligesom dydefigurerne er nærbeslægtede med dettes tilsvarende figurer; så store ligheder kan ikke forklares ud fra fælles forlæg, de to epitafier må være udgået fra samme værksted og tildels være skåret af samme snedker.

Storfeltet flankeres af to store dydefigurer, Troen med kors og kalk, Håbet med anker og fugl; de står på postamenter, i hvis buede nicher der er småbørn med kranie; den ene blæser sæbebobler, den anden holder en skål (med sæbeskum) mod brystet med venstre hånd, mens det afbrudte rør (eller pibe) ses i højre. Postamentets kvartrunde gesimsbjælke er smykket med et englehoved og store, smukke smykkebosser, der helt svarer til ornamenterne på Andreas Carstens epitaf; på Postamentfremspringene, under bøjler med englehoveder, er der påsatte skjolde, hans med stort sammenskrevet L W, hvorover initialerne gentages i mindre format, hendes med en grenstump, op fra hvilken der vokser to blade, herover en sol mellem K W (sml. epitaf nr. 2). Hængestykket minder om det på Willems' epitaf, men de flankerende bøjler, der har ønehoveder, ender på Wijdots med englehoveder (jfr. Flensborg S. Marie, altertavlens fodparti). Langs siderne af den halvrunde gavl ligger Tålmod (med lam) og Kærlighed (med børn), mens Mådehold (med kande og bæger) og Klogskab (nyt spejl og slange) flankerer; topfiguren er Retfærdighed med vægt og (nyt) sværd.

Epitafiets farver er i hovedsagen de oprindelige, men stærkt supplerede; ved nedtagningen og istandsættelsen 1944 viste det sig at være det mest medtagne af alle tavlerne. Farverne er lyse og venlige, meget hvidt, lys, rødlig marmorering i vingerne, i øvrigt guld, blå, grønt og rødt.

Storfeltets maleri, olie på træ, er vandret delt ligesom Lorens Petersens (nr.

7), med de afdøde og familien knælende på røde og grønne puder (seks mænd, to kvinder, et lille barn samt et dødfødt) fornedet og et stærkt bevæget billede af Lazarus' opvækkelse foroven, efter et maleri af Abraham Blommaert gennem et kobberstik af Joh. Müller (også anvendt i Hammel kirke, Aarhus amt, i Valdemar Parsbergs epitaf 1610). I det halvrunde gavlfelt ses det øverste parti af dommedag, Kristus på jordkloden i skyerne, flankeret af forbederne (Maria og Johannes) samt andre hellige. Det katolske indhold har ikke generet maleren eller bestilleren. Gravskriften, der står med gylden fraktur på sort, har plads i hængestykket; i frisen, med samme skrift: »Warlich warlich ich sage Euch« etc. Joh. 5. og med versaler i postamentfeltet fire latinske disticha, der bl.a. siger. Se dette, et eksempel på ægteskabelig kærlighed, som den sørgende mand satte ved enkens grav. Under versene står: »Robur beatum humilitas« (»ydmyghed er en herlig styrke«) samt P, d.e. proverbium (valgsprog).

Efter istandsættelsen 1944 opsattes epitafiet på sin tidligere plads, søndre sideskibs østvæg, der først skalmuredes.

6) Renæssance, efterligning efter foregående, o. 1620 eller tidligere, over mag. Thomæus, »rector« for denne bys kirke i <47> år, død <3. maj 1630 80> år gammel, med hustru »Margrethe sei. mag. Laurenti[i] Thomæi«, død <23. dec. 1632 74> år gammel. I frisefeltet læses, på latin, at den sørgende enke lod sætte dette til minde om sin mand mag. Laurentius Thomæus, meget kyndig i filosofi, medicin og historie. Den lange, latinske indskrift i storfeltet meddeler at. i mit fædreland har jeg ført en ubemærket tilværelse (latui), syslende med de elskede musen, når jeg slår orgelet, og når jeg fører skolens scepter; den herre Jesus har i rigt mål velsignet min gerning, lykkelig i et behageligt, ganske vist barnløst ægteskab ... jeg har følt Satans kløer i mit kød, sår som du vil læge med dit blod, Kristus. Derfor glæder jeg, som elsker fromhed, mig til et roligt liv, lad verden elske det andet og tage sig det på . . . Resten af de 10 disticha anvender magisteren til at bede Kristus tage sig af ham, når han skal dø og tage imod ham så han kan tilbede ham evindeligt. Det modsætningsforhold, der består mellem storfeltets indskrift og indskriften i frisen, viser, at epitafiet er opsat af Thomæus selv, måske da han var om ved de 70 eller måske endda for, og at det, enken har ladet sætte, kun er frisens indskrift, idet mandens valgsprog i postamentfeitet må forudsættes at være samtidigt med storfeltets indskrift. Det tidspunkt, epitafiets opsættelse i så fald kommer ned til, o. 1620 eller tidligere, stemmer bedre med snitværkets karakter; det er da også ligeså ren renæssance som det overfor hængende epitaf over Andreas Carstens fra 1608. Selve epitafiet svarer, bortset fra storfeltets flankerende søjler i så høj grad til Wijdots epitaf, at der må være den nøjeste sammenhæng mellem de to : samme hængestykke, samme storvinger, samme halvrunde topstykke med liggende og stående smådyder. Men der er ikke tale om samme værksted; en gennemgang af Thomæi epitaf viser med stor tydelighed, at det er en ringere lokal snedkers efterligning efter Wijdots; klarest fremgår det vel af vingernes gnidrede forhold og deres tarvelige diademhoveder, de noget undersætsige dyder på storgesims og gavlsamt ikke mindst de kejtede englebørn; på Postamentfremspringene er der påsatte våbenskjolde, hans med anker-hjerte-slange og M L T T, hendes med mand, der holder på stort træ og M M L; det eneste nye stiltræk er den lille volut under storsøjlerne; den findes ellers først på Thomas Andersens gravtavle (nr. 8).

Maleriet i gavlfeltet viser det aldrende ægtepar knælende på hver side af et krucifiks med landskabelig baggrund og brungrå skyet himmel. Epitafiet står nu med sine gamle farver, der i stærkt afskallet tilstand fremkaldtes under en overmaling fra 1894; farverne repareredes og suppleredes, enkelte trædele fornyedes, således troens anker og retfærdighedens sværd, der var forsvundne. Bund-

farven i vinger og hængestykker er mørkt rødmarmeret, men en del hvidt på søjler og i kartoucheværket lyser op blandt de øvrige brogede farver. Gravskriften står med fraktur i hængestykket, de øvrige indskrifter er med versaler. Epitafiet hænger på den sydøstligste pille ind mod midtskibet, oprindelig i koret⁸.

7) (Fig. 33) 1619. Bruskarok, over Lorens Petersen, rådmand. Hængestykkets indskrift meddeler, at han døde 23. juni 1618, i sin alders 56. år, og at hans hustru Marina, døde <12. nov. 1643, i sin alders 70. år). I en versificeret indskrift (chronodistichon) i postamentfeitet oplyses mandens fødsels- og dødsdata, ved fremhævelse af en del bogstaver, der tillige kan læses som romertal, og som sammenlagt giver de nævnte årstal:

»eXIIIt en pVICras (!) petræ Vs LVCI In oras
MartIIvt(!) oCtaVVVs fVLget ab aXe poLI
IVnIVs ast tres et VIglntI Vt flnXerat ortVs
eXhaLans VItaM, gaVDIa Vera tenet«.

(»Petræus udgik til lysets skønne - puicras for pulcras - kyster, da marts' 8. dag strålede fra himmelens akse, da juni den 23. var oprunden, udåndede han livet og har nu de sande glæder«). Ser man bort fra malerfejlen i pulcras, får man ved at lægge versalerne sammen og sammenholde resultatet med versenes indhold, at rådmanden fødtes 8. marts 1562 og døde 23. juni 1618.

Med dette epitaf, der ligesom alle kirkens andre er af eg, har vi nået bruskarokken, men er samtidig vendt tilbage til det skema, der karakteriserede de ældre epitafier, især nr. 2. Forskellen er dog iøjnefaldende. Hvad der dér var skematisk tørhed, er her blevet individualiseret, og hvad der i epitaf nr. 3 var sirlig form, er her blevet livfuldt. Bortset fra de to svungne menneskekroppe, der flankerer hængestykkets skriftfelt, har billedskæreren i høj grad lagt vægt på det ædle og yndefulde i figurernes formgivning, men renæssancens stillestående yndighed er udskiftet med liv og bevægelse, uden at det derfor går ud over elegancen.

Fra de ovennævnte epitafier genkendes storfrisens af putti holdte kartouche (med årstallet) samt den faste opbygning; men barokken har sat sit præg på mangfoldige enkeltheder, mest på vingerne. Den nøgne, kvindelige topfigur (Fortuna), der med sin vimpel er anbragt med fin, perspektivisk beregning, finder vi i en ringere udgave på det følgende arbejde.

Der er to malerier, i storfelt og topstykke. Storfeltets næsten kvadratiske maleri, 140 x 138 cm, er vandret tværdelt, med et dommedagsbillede i det øverste felt, også her med Maria og Johannes som forbedere, og Maria gentages i apostelgruppen til heraldisk højre - og forneden i samme sides hjørne ses et brystbillede af maleren med hætte; dommedagsbilledet er hentet fra Marten de Vos' »Trosbekendelse« 1579 gennem et stik af Joh. Sadeler. Forneden ses fami-

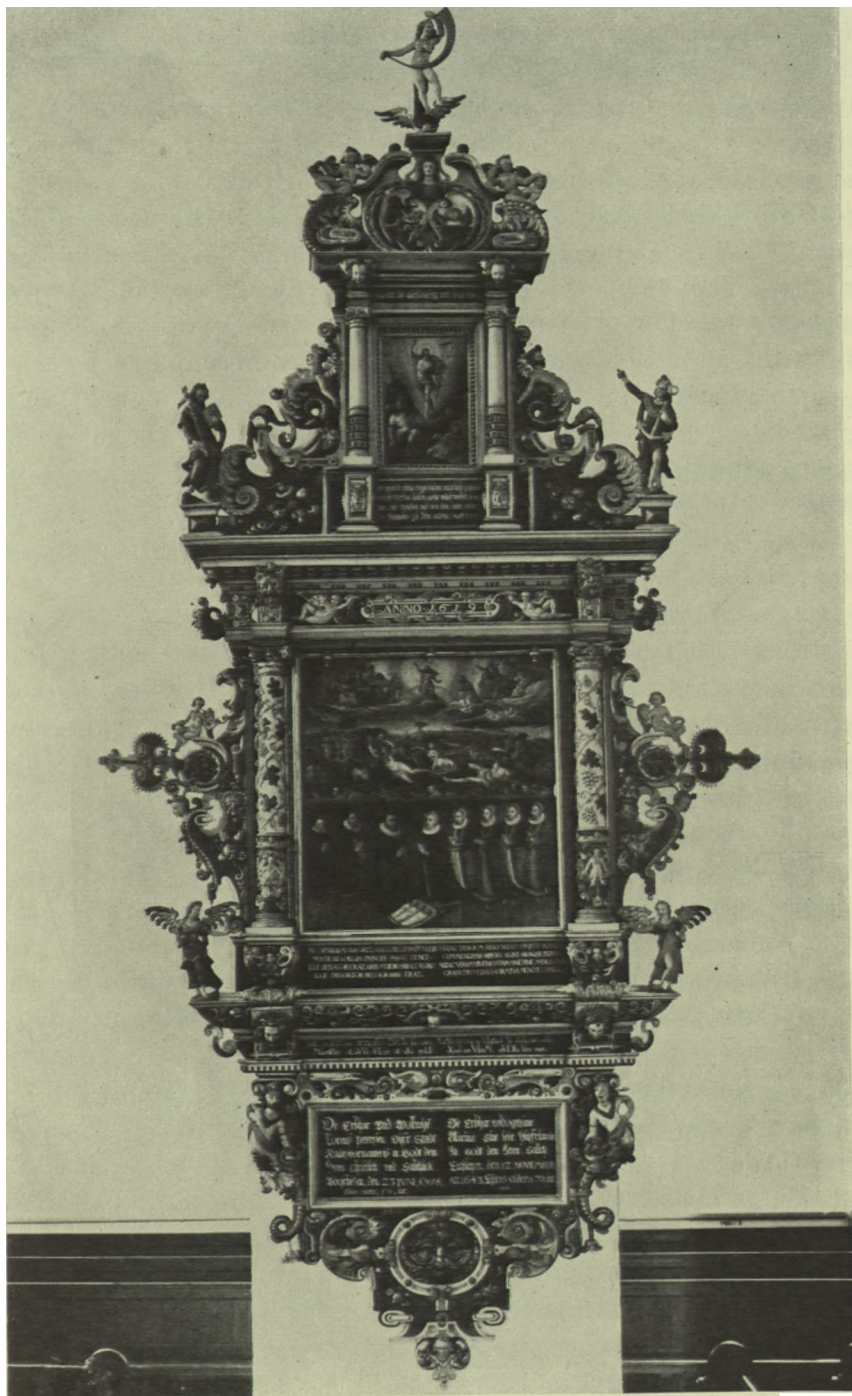

Fig. 33. Tønder Kirke. Epitaf 1619, over
 Lorens Petersen, død 1618, og hustru Marina, død 1643 (p. 996).

L. L. 1949

liens otte medlemmer, tre mænd og fem kvinder, knælende på række, kvinder og mænd mod hinanden og i forgrunden tre dødfødte svøbelsesbørn, alt holdt i klare farver ligesom topfeltets opstandelse.

Epitafiet hænger nu siden istandsættelsen 1944 i det væsentlige med sine gamle farver, efter at en del overmaling, især fra 1894 var fjernet; da det imidlertid 1944 var vanskeligt at skaffe guld, er en del farver blevet repareret med gult. Hovedindtrykket af farverne er mere broget end ved de foregående; de mørke olivengrønne toner spiller en større rolle, hvidt en mere underordnet, og farverne er ikke så klare; også rammeværket repareredes og suppleredes en smule; de stive øreflipvolutter i hængestykket, der stammer fra en reparation i 1894, fik lov at blive siddende. Efter endt restaurering ophængtes epitafiet på sin gamle plads, den midterste pille mod syd, ind mod midtskibet.

Gravskriften i hængestykkets felt er med fraktur ligesom topstykkets, de andre indskrifter med versaler, i postamentfeitet den kryptografiske indskrift (jfr. ovenfor), i storfeltet under maleriet de fra de andre epitafier kendte prisende disticha; under opstandelsen: Er wird seinen Engel senden etc. og i topstykkets frise: Ich bin die Aufstehung etc.

8) Senrenæssance, 1626, Thomas Andersens (sml. epitaf nr. 2), begravelsestavle. I tre skriftfelter med gylden fraktur, der i det store og hele sikkert er at opfatte som en afskrift af det tinglyste skøde på begravelsen, gøres der rede for tavlens tilstedeværelse. I gavlfeltet: »In dieser Gewölbten von Dem Weiland Erburen vnd wollgeachten Thomas Andersen vnd Catharina Thombsen Selligen für Sich vnd den Ihrigen Erblich gekaufften begrabnüs Ruhen nachfolgende Ehrliche Christliche vnd vmb Dieser Statt vnd Kirchen wolluerdiente Persohnen erwartende die Fröliche aufferstehung« etc. I storfeltet: »Thomas Andersen dieser Statt Vornhemer bürger ist Selig in gott vorscheden Ao 1588 d. 2. Mai Æt. 45. - Catharina Thombsens ... Ao 1608 De(n) 8. Septe(m)b. Ætat 56. — Lorens Petersen, dieser Statt Rathsverwanter . . . Ao 1618 d(en) 23. iu(n)i Æ. 56. - Marina Lorentzen ... <Anno 1643 den 12. Noue.> Ætat <70>. - Lvbber Wydow ... Rathsverwanter . . . <Ao 1628 den 26. mi. (d.v.s. maii) Ætat 65). - Catharina Wydows ... Anno 1624 den 8. iunij Ætat 43. - Andres Thombsen, dieser Statt vornhemer bürger ... Ao 1624 d. 22. mi. Æ. 48. - Magdalena Andreses ... <Anno 1661 Den 23. Aug. Ætat 85>. - Hans Thombsen ... Bürgermeister ... <Ao 1650 d. 26. April Æ. 63>. — Christina Hanses ... <Anno 1667 Den 16. Martij Ætat. 77>. »I hængefeltet: »Vnd bleibet auff der Sämtlichen Kinder beliebung mit vorerwehnten personen Diese begräbnüs gentslich beschlossn, Soll auch von deroselben Erben oder nachkommen niemant darin gestattet, noch zu dem ende von Jemandt eroffnet werden, bis Gott« etc.

Mens det foregående syv år ældre epitaf havde mange bruskarokke indslag,

er dette ikke tilfældet med Thomas Andersens begravelsestavle. I virkeligheden står det Thomas Andersens egentlige epitaf (nr. 2) overordentlig nær. Det er rigere og naturligtvis stilistisk mere udviklet, også bedre skåret; det har hel-figurer (Moses og Johannes dober) på hver side af storfeltet, og hvis ikke postamentbjælken havde haft en virkelig reliefskåret ranke i stedet for de tidligere epitafiers fladsnit, måtte man stille sig skeptisk over for det malede årstal under postamentfremspringenes løvehoveder. Dateringen bekræftes dog af to enlige øreflipvolutter yderst på hver side af hængestykket. Den snedker, der har skåret denne vægtavle, har ikke kunnet bekvemme sig til den nye mode, og det gælder også de to følgende. I øvrigt blander han enkeltheder og motiver fra de tidligere nævnte epitafier.

Rammeværkets farver er de oprindelige med nogen ændring i 1700'erne; rødt og hvidt er dominerende, men også de andre brogede farver er til stede. Foruden de allerede citerede indskrifter, af hvilke storfeltets er skrevet med meget pyntelige bogstaver, er der en religiøs indskrift i frisefeltets kartouche: *Unser wandel ist im himmel etc. Philip 3 samt, også her i postamentfeitet, et par latinske disticha med versaler.*

Efter restaureringen i 1943-44, der mest indskrænkede sig til malingen, blev epitafiet atter samlet og ophængt på sin tidligere plads, på østsiden af den sydøstlige pille.

9) 1651. Berendt de Behr, rådmænd. Den enkle tavle i profilramme, 120x84 cm, indeholder en latinsk indskrift med gule versaler samt to våben omgivet af skrift, på hver side af en blomsterkranset vildmand, der står i et blomsterbed. Indskriften meddeler, at dette er Bernhardi de Behr senatoris Tunderensis symbolum (valgsprog). Om våbnet til heraldisk højre, en siddende bjørn, står: »Fumantem ursi nasum ne tentaveris« (»man skal ikke røre ved en bjørns dampende snude«), om det andet, en mand der er ved at klatre op i et træ: »Xihil impossibile Christo« (intet er umuligt for Kristus«). Foruden andre sprog har tavlen dato og årstal: »1. Jan. 1651«. På sydvestre søjles vestside.

10) (Fig. 34) Barokt, med malet årstal 1654, over Christian Thomsen, rådmænd, død <23. juni 1669 i sin alders 73. år>, med hustru Catharina Thomses, død <10. juni 1669, 56 år gammel>. Epitafiet, som ægtefællerne har ladet opsætte 15 år før deres død, er fra samme værksted som epitaf Wittemaken 1656 i Flensborg S. Marie⁵⁶ og epitaf Schumacher 1671 i Haderslev domkirke (p. 166) og derfor - utvivlsomt — gjort i et Flensborgværksted; de samme velformede, blide kvindeansigter går igen på alle arbejderne; derimod er opbygningen af Tønder-epitafiet ganske forskellig fra de andres med deres pæreformede storfelter. Her har opbygningen endnu bevaret mindelser om den arkitektoniske konstruktion: storstykke med rektangulært felt flankeret af dydefigurer (Kærlighed, Retfærdighed), et ganske vist diminutivt postamentfeit, normalt frisefelt med peli-

kanen og løven på fremspringene, stort hængestykke med brusket, trekloveragtigt felt flankeret af basunblæsende engle og under Postamentfrespringene rige, påsatte våbenskjolde (kranie med tre opvoksende liljer og C T, siddende lam(?) og K T); som postamentvinger tjener havfruer, der med hænderne støtter undergesimsen, og som hængeknop et frugtbundt; gavlstykket omfatter et rektantet felt med en okse, mens splitgavlen krones af treenigheden (duen siddende på topkuglen). Usædvanlige er storvingerne, der i stedet for de ventede bruskornamenter hver har tre rektangulære felter med dyrefigurer, aftrappet over hinanden, og dels på rammerne, dels på konsoller, yderst på storgesimsen og på rammen med oxen står ni små mandsfigurer. Disse statuetter illustrerer sammen med dyrebillederne og de to nederste felter, der indeholder et svøbelsesbarn og en døende olding, 11 stadier af mandens liv⁵⁷: Nederst mod syd ligger et lille svøbelsesbarn i sin seng, mens der øverst på billedrammen sidder et ganske lille dyr, der sikkert skal forestille en hundehvalp. Næste stadium er den nederste figur, drengen i trøje og lang kjole, uden for firkantfeltet med en kalv; herefter følger den ganske unge mand med dun på overlæben, flot udhalet med skærf og store kravestøvler, sløjfer ved knæbenklædernes linninger; i rammen ses en plag, der synes oplagt til spræl. Så følger lapsens og forelskelsens alder; i stedet for den ungdommelige baret sidder der nu en flot cylinder på de lange, bløde lokker, overskægget er blevet større, måske er der kommet en antydning af hageskæg, i et bånd om halsen hænger en luth. Hvilket dyr kan svare til denne alder andre end - løven? det er den, der som en cirkusspradebasse går på to på det søndre frise-frespring. Sydligt på storgesimsen står manden i en lidt modnere alder, selv om han har hånden i hoften, ser han alligevel lidt fortrykt ud; han har måske endnu ikke fundet sin plads i samfundet - han har heller ikke noget korrespondent-dyr; derimod er der ingen tvivl om, at den øverste figur både bogstaveligt og i overført betydning har nået toppen; han står over billedet med oxen, styrkens og soliditetens symbol, en flot og selvbevidst mand i sin fulde kraft; de næste to figurer, hvor han langsomt ældes, samler sig om pelikanen, der nærer ungerne med blod fra sit bryst; det er vel den utrættelige samfundsborger, der slæber for staten, kone og børn. Så er alderdommen der; ud for rammen med hunden står en langskægget gammel mand, støttet til en stok, og under ham, uden for lammet står oldingen hvilende på to krykker; så er der kun eet billede tilbage, det der svarer til svøbelsesbarnet på den anden side: oldingen, der ligger på sit leje; timeglasset på bordet og det makabre kranie under hovedpuden fortæller, at han ikke rejser sig mere, men en malet engel i baggrunden viser også, at han ikke har levet forgæves. - Selv om karakteristikken af de forskellige aldre er lykkedes fortræffeligt for billedskæreren, kan det ikke nægtes, at de firkantede rammer i vingerne kontrasterer vel stærkt mod de barokke former og linier.

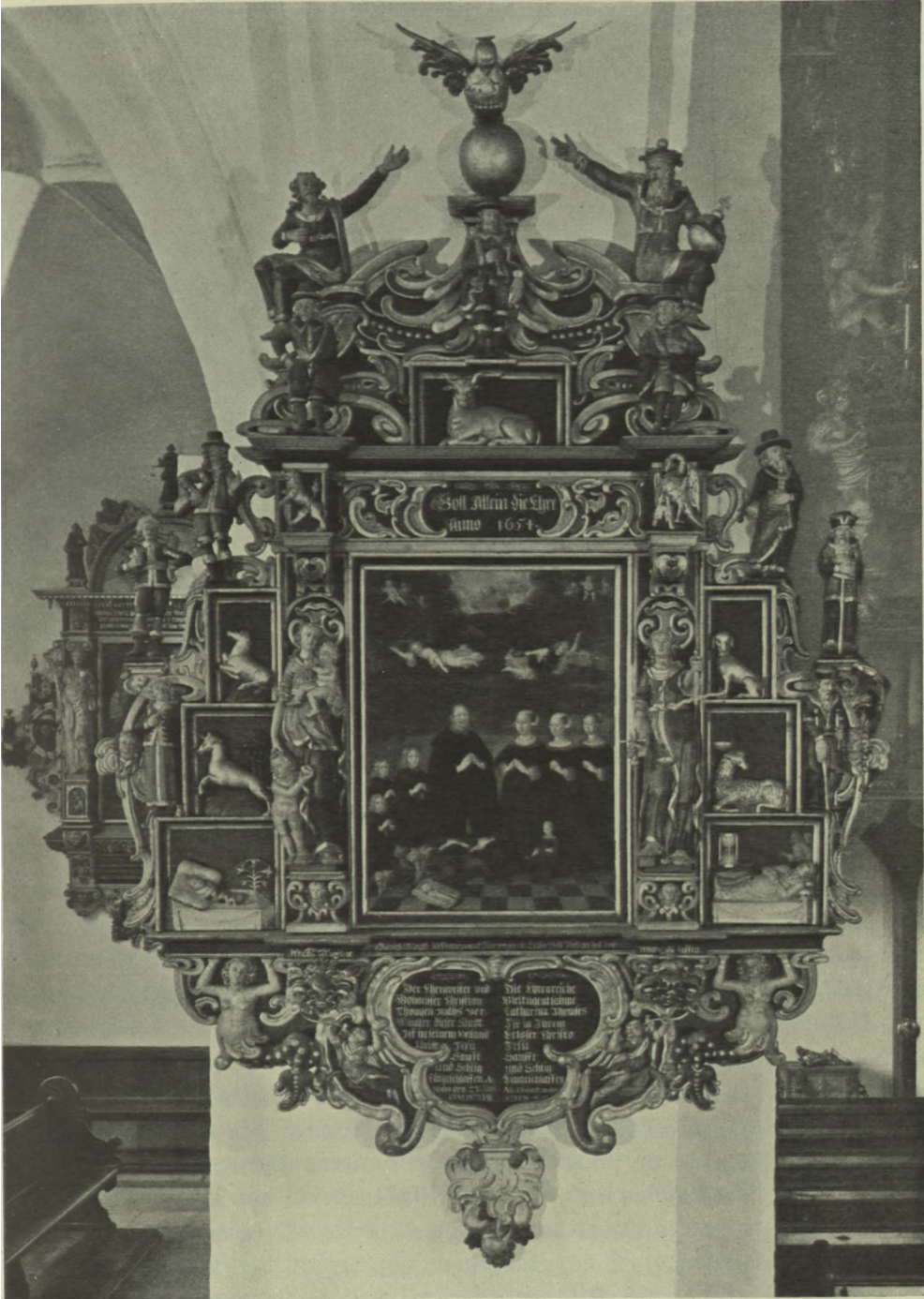

Fig. 34. Tønder Kristkirke. Epitaf 1654, over Christian Thomsen, død 1669, og hustru Catharina Thomsens, død 1669 (p. 999).

L. L. 1949

I storfeltets maleri, olie på træ, 105x76 cm, ses rådmanden og hans kone med to voksne døtre, tre drenge, en lille pige (og et dødfødt svøbelsesbarn), stående på et flisegulv under en mørk himmel, fra hvilken Gudfader i lysskær ser ud, mens småengle sidder i skyerne og to voksne, svævende engle blæser i basuner. De dæmpede, brogede farver skyldes den restaurering, som indskriften i postamentfeitet taler om: »Hr. I. B. Bluhme, Ihro Königl. Mayst. zu Denemarck, Norwegen etc. Erster Hoff-Prediger hat dieses Ep. renovieren lassen«, d.v.s. mellem 1733 og 1753. Alle indskrifter er med gylden fraktur; gravskriften står, som vanligt i hængestykket; i frisefeltet læses på tysk: Gud alene æren, og anno 1654. 1700-tals farverne var meget velbevarede, men de har delvis fjernet oprindelige indskrifter i retkantfelterne; kun i dødsbilledet er der bevaret spor af tysk fraktur: Meine Seele, istandsættelsen af træværket gav ikke anledning til større bryderier. Retfærdighedens stive, fremstrakte arm skyldes sikkert en reparation 1894; sværdet er fra 1944. Efter rensningen og istandsættelsen 1944 ophængtes epitafiet på sin tidligere plads, østsiden af den vestligste pille mod syd.

11) Barokt, med malet årstal 1655, over Berendt Ubbing, rådmand, dod 28. juni 1652, 73 år gammel, med hustru Margaretha, død <31. Marts 1671, 68 år gammel>. Med dette epitaf, hvis værksted også har leveret epitafier til Sønderborg kirke (Hans Jebsen 1650, Ernst Baltzar 1653, Jürgen Brandt 1654 og Jens Jørgensen 1657) er det arkitektoniske skema helt forladt; barokke former og bruskornamenterne har holdt deres indtog overalt, og bruskede bøjler præger alle konturer også i det pæreformede storfelt, og der er mange masker og småfigurer både frie og i relief; hængestykkets skriftfelt holdes af to nøgne engle, hvis vinger er anbragt bag lænderne: på en kongol over samme felt står et kranie, gennem hvis øjne og næse kryber en slange, og på begge sider sidder Adam og Eva og skjuler deres skam. Fire småengle med lidelsesredskaber sidder på rudimenterne af postament- og storgesims, mens to store, siddende dyder, Tro og Håb, flankerer storfeltet og samtidig agerer skjoldholdere (hans lodret delt med tre roser i første og sammenskrevet B V under trefliget blad i andet felt, hendes med fugl i træ og M V). Topfiguren er Kristus med sejrspanen på verdenskuglen over dod og djævel; den konsol, han står på, hviler på holdet af en engel, der holder ottekantede rammer med de afdødes brystbilleder. Mens de ældste epitafiebilleder kun havde religiøst indhold, trænger de afdødes billeder efterhånden ind og skubber de hellige figurer mere og mere bort fra centrum (jfr. nr. 10); her har det religiøse billede, Kristi bon i Gethsemane og de sovende apostle igen indtaget hovedpladsen, mens de verdslige billeder er skilt ud for sig. Malerierne, også de udmærkede portrætbilleder, står betydeligt over snitværkets figurskæring. Stillingerne er stive ligesom frysende, og de sprælende putti, som lykkes så godt for mesteren af Christian Thomsens epitaf (nr.

Fig. 35. Tønder Kirke. Detail af epitaf 1655, over Berendt Ubbing, død 1652, og hustru Margaretha, død 1671 (p. 1003).

L. L. 1949

10), er, omend de bedste, dog provinsielle. Portrætterne af de to afdøde (fig. 35) virker frigjorte, næsten moderne, og står med deres indtrængende karakteristik over alle andre i kirken. Mod sædvane er der seks apostle i Gethsemanebilledet; de fem sover, Peter i forgrunden, (maleren er kommet for skade at give ham to venstrehænder). Den unge apostel i den lyserøde kjortel, som ene ikke sover, men betragter beskueren undersøgende, med antydning af et smil, er det male- ren selv? Det maledede årstal står på begge sider af hængefeltets engle. Farverne er, som restaurator 1944 skriver, dels de oprindelige, dels fra en reparation; da ornamenterne er forgyldte, er der meget guld, men der er også store partier med sort, grønt, rødt og blå. Legemernes karnation er meget lys, figurerne kinder rødmosse. Efter adskilning og reparation, der var størst ved samlingerne, op- hængtes epitafiet på sin tidligere plads, vestsiden af østre pille mod nord.

12) Barokt, med malet årstal 1665, over Lucas Preus, »fürstl. Schleswig. Holsteinscher in 26. Jar. wolbestalt. gewesner Ambtschreiber als im Ambte Trittau 3 und im Ambte Tondern 23. Jahr.«, død 24. April 1632 i sin alders 51. år, med hustruer, Margaretha Preussin, død 1. Febr. 1621 i sin alders 38. år, og Metta Preussin, død 14. Okt. 1646 i sit 65. år. Epitafiet, der består af et ovalt hovedstykke flankeret af Kristus og Esajas og omgivet af en række løst påsatte

ovalfelter, samt et trekløverformet, brusket hængestykke, er, sin imponante størrelse til trods, kirkens ringeste; den usammenhængende komposition i forbindelse med de provinsielle figurer harmonerer ganske godt med ornamentikkens kvalitet, der i modsætning også til det foregående epitaf savner den rutinerede elegance, der som regel er karakteristisk for de fleste af baroktidens snedkerarbejder. Under det ovale storfelt sidder de tre afdødes våben, til heraldisk højre er mærket en seksoddede stjerne over bølgende vand, i midten er skjoldet delt af en vandret bjælke med rose i øvre felt, mens det sidste våben som mærke har et træ indhegnet af et palisadestakit. Ved siden af de ovale tavler sidder (står) putti eller engle i forskellige stillinger, og flankerende topovalen, fra hvilken to stive øreflipstave udgår, står kvindeskikkelser med kranie og due. Midtbilledet forestiller kongernes tilbedelse i udpræget clair-obscur, stift, men med gode farver. De omgivende ovaler indeholder brystbilleder af afdøde og hans to hustruer foroven og, nedenunder på hver side, fire og fire billeder af deres børn. Kun et par af malerierne har bevaret oprindeligt præg, deriblandt Preuss's skumle fysiognomi, skønt det er næsten nymalet. Om undersøgelsen og konserveringen af malerierne meddeler indberetningen 1945 følgende: malerierne regnet fra nederst til heraldisk højre og fortløbende: 1) Kvindeportræt, helt nymalet 1894. 2) Mandsportræt, nymalet 1894. 3) Kvindeportræt, stærkt afskallende; noget af ansigtet oprindeligt; der er reparationer fra 1752, 1894 og 1944. 4) Mandsportræt, en del af ansigtet og kraven oprindeligt, reparationer mest fra 1752, men også fra 1894 og 1944. 5) Margaretha Preussin, ansigt, hovedtøj, krave og manchetter i det væsentlige oprindeligt. 6) Lucas Preuss; kun lidt omkring øjnene kan tænkes at være oprindeligt. 7) Metta Preussin; ansigt, hovedtøj, krave og manchetter for en stor del oprindeligt eller fra 1752. 8) Mandsportræt; nymalet 1894. 9) Kvindeportræt næsten helt bevaret (også det mest tidstypiske). 10) Mandsportræt; oprindeligt hår samt en del af ansigtet. 11) Ung mand; stærkt repareret alle tre gange. Også træets staffering, sort, hvidt og guld er meget repareret. Årstallet er malet under våbnene. Under gravskriften læses med kursiv: »Renoviret 1752 Durch A. F. V[rsin] und M. E. Vrsinin«. Efter den besværlige reparation af dette det mest forfaldne af alle epitafierne opsattes det på sin tidligere plads, sydsiden af nordvestre pille.

13) (Fig.36) Barokt, med malet årstal 1686. 'Gud til ære og denne kirke til sirat har Lucas Ambders, borgmester i denne by, ladet dette »Contrefait« opsætte her'. Epitafiet består af et 148x202 cm stort maleri, olie på lærred, i barok ramme med snoede søjler, frise- og postamentfeit, smalle bruskede storvinger (to småfigurer forsvundne), hængestykke med stort englehoved og brudt topgavl med kvindefigur; yderst på storgesimsen står to putti, ligesom kvinden nu uden attributter, og foran gavlen er anbragt to ovale, gennembrudte barokrammer med brystbilleder af de afdøde; over søjlerne sidder deres (ombyttede)

Fig. 36. Tønder Kirke. Epitaf 1686, over Lucas Ambders og hustru (p. 1004). L.L. 1949

våbenskjolde, hans en afskåret grenstump med blade (nu kun to, oprindelig tre), hendes en fugl på træ over tværbjælke. Det veludførte og beherskede billedskærerarbejde viser bort fra Tøndersnedkeren Peter Petersen (jfr. note 33), hvis samtidige altertavler i Rømø og Uge kirker (Tønder og Åbenrå amter) står Ambders epitaf fjernt. Der er vel tale om et Flensborg-værksted.

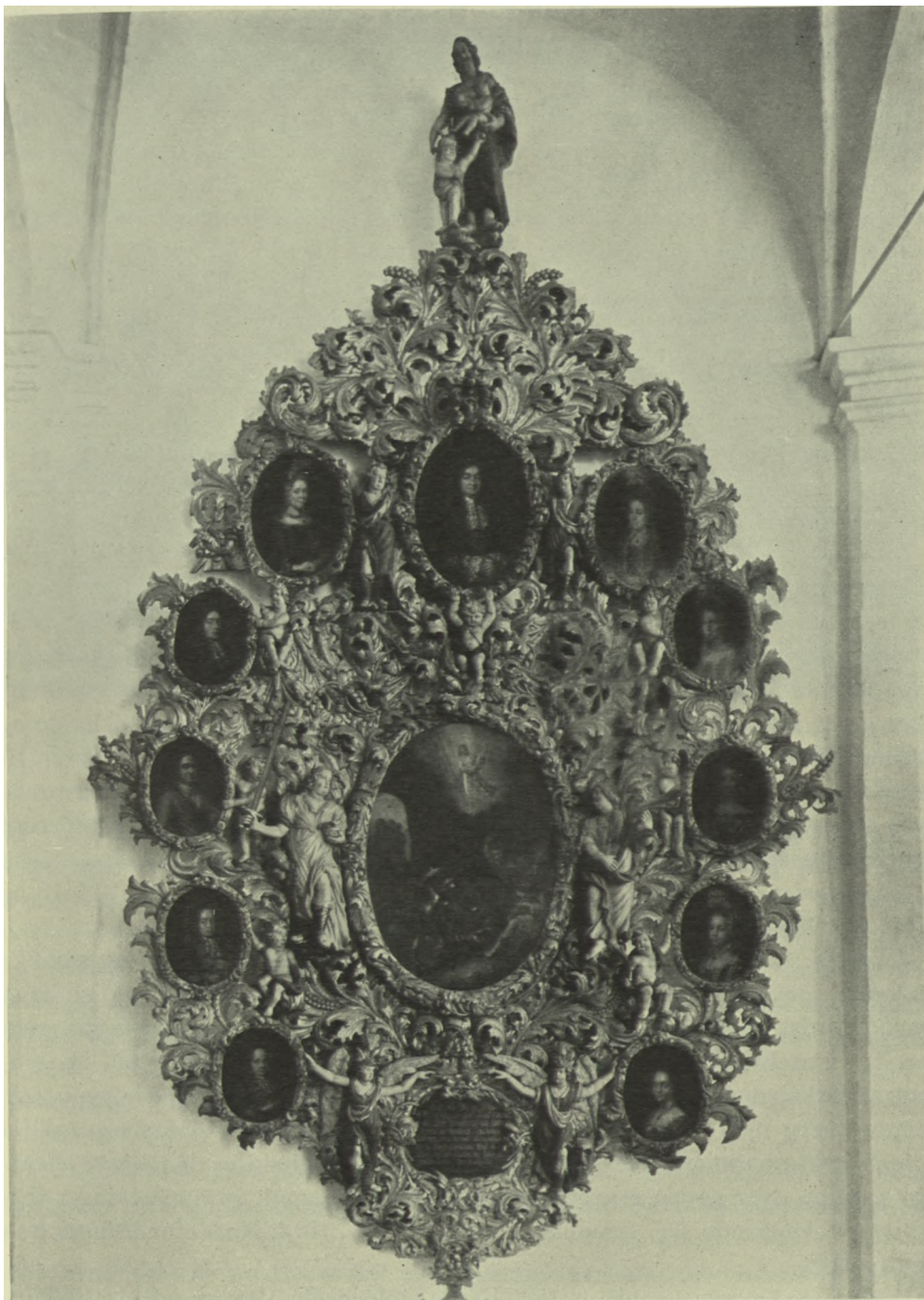
Det store maleri, olie på lærred, af fremstillingen i templet står ved hele sin udførelse i en særklasse blandt kirkens epitafiebilleder. Iført en vældig og pragtfuld korkåbe modtager Simeon barnet fra den rubensprægede, knælende Maria. Farveholdningen er raffineret; det kolde dagslys fra baggrundens vindue går gennem et mørkere bælte (med Josef) over i det (af voksllys) oplyste felt, hvis midtpunkt er det nøgne Jesusbarn. En douce, blå farve præger hele billedets venstre halvdel, går gennem Marias lyst purpurrøde kjole over i Simeons mønstrede, 'østerlandske' kåbe og løber ud i røgelseskardrengens changerende grønne silkedragt med fint pålagte glanslys.

Selve billedtegningen står ikke mål med koloritten; Simeons højre hånd er tegnet med så stærkt perspektiv, at den rykker væk fra personen og bliver alt for lille, Marias højre arm og hånd virker som en voksmannequins, og barnet bag Maria er ganske vanskabt af krop; bedst er den i baggrunden skubbede Josef og den påtrængende gamling med krykkestokken; den sidste næsten lugter af snavs og ælde. De to portrætmalerier i ovalrammerne, han med allongeparyk, hun med halvhøjt hår under en (senere påmalet) fløjlskyse, er dygtigt gjorte repræsentationsbilleder.

Maleriet var opsat på en træplade, påhæftet med storhovede søm. Det blev løsnet fra pladen, klæbet op på nyt lærred og rensat for lak og fernis. Ved rensningen konstateredes det, at Ambders hustru tidligere havde været malet med et andet hovedtøj »lige så udførligt malet som det, der nu ses«.

Rammeværkets brogede farver er ikke de oprindelige; de er trængt tilbage til fordel for storfeltets maleri, og der er meget hvidt. Maleri og ramme istandsattes 1941. Epitafiet hænger nu på østvæggen i nordre sideskib, hvor det tjente som altertavle, da sideskibet under restaureringen var afskilret til gudstjeneste. Tidligere hang det på nordre væg i tårnrummet.

14) (Fig. 37) 1695, i storakantus-barok, over Nicolaus Tych, »Königl. Com(m)issarius und Ambts Verwalter wie auch Ober-Inspector der Graffschafft Schackenburg«, født 29. dec. 1633, død 9. dec. 1696, og familie. Det store epitaf, der er skåret i samme værksted som altertavlen (p. 952), er, som indskriftens fortsættelse meddeler, sat 4. aug. 1695 af afdøde til kirkens sir; men allerede 1694 fik Tych tilladelse til at oprette et epitaf i koret⁴³. Opbygningen er som Preuss's, men med fast komposition. Typen ses i Slesvig-Holsten allerede i Brunsbüttel altertavle 1640, men den helt tilsvarende opbygning, ligeledes med storakantus, blot voldsommere og mere underskåret, og med storparykkede

L. I., 194»

Fig. 37. Tønder Kristkirke. Epitaf 1695, over Nicolaus Tych, død 1696, og familie (p. 1006).

engle finder vi i borgmester Matthäus Roddes epitaf i Lybæk Mariekirke (død 1677)⁵⁸; bladværket, der svarer til albertavlen, er føjet sammen til en vældig ramme omkring et af kvindefigurer flankeret ovalfelt; omkring dette, er familiens billeder indsat i ovale rammer støttet af putti; hængestykket med skriftfeltet, der holdes af engle, er helt sammenkomponeret med tavlen. Over amtsforvalterens eget billede er hans våben fastgjort med den bl.a. fra Lorens Petersens epitaf (nr. 7) kendte topfigur som mærke, en kvinde med en vimpel (her blot et klæde) holdt i en bue over hovedet og stående på en vinget kugle (Fama eller Fortuna); mærket flankeres af initialerne N T. Topfiguren forestiller Kærligheden; storfeltets flankerende kvinder burde derfor være Tro og Håb, men den ene holder retfærdighedens sværd og livets krone, den anden en palmegren.

Storfeltets maleri er en lidt stiv fremstilling af opstandelsen med de tre kvinder i baggrunden bag en buet åbning, med varme, men ret grumsede farver; det er, som albertavlen, signeret H. C. Wilrich. Familiebillederne, brystbilleder af de otte børn, hoftestykker af Tych og hans to hustruer, er af O. Andrup henført til Husummaleren Johan Ayerschöttl⁵⁹.

Ved nedtageisen af epitafiet 1942 viste det sig overordentlig medtaget, sammensat som det var af blødt træ og egetræ imellem hinanden; nogle steder var et blad kun holdt sammen af forgyldningens tynde skal, resten var ormemel; imidlertid lykkedes det at konservere det allermeste af træet; alle blade og rammer forgyldtes på ny; på figurene, der oprindeligt har haft dragter af »rødt eller grønt sølv«, bibeholdtes en senere farvegivning med røde, blå, hvide og grønne gevandter. Epitafiet opsattes på sin oprindelige plads over doren til familiens 1687 oprettede ÷begravelse på korets nordside. Mellem den bevarede dørs storakantusværk og epitafierammen er indsat et lille senmiddelalderligt krucifiks på et yngre kors (sml. p. 960).

Mindetavler over faldne i treårskrigen 1848-51, i verdenskrigen 1914-18 og ofrene for besættelsesårene 1940-45 hænger i tårnrummet.

Gravsten. Kun et ringe fåtal af de sikkert overordentlig talrige og smukke gravsten, som de to Tønderkirker har rummet, er bevaret til idag, og i en højst fragmentarisk og udslidt stand. Willems' nu slidte og genbenyttede gravsten (nr. 4) viser, hvor ædelt arbejdet kunde være, og peger samtidig på, at stenhuggerværkstederne har ligget i Flensborg; de Tønderske stene har ingen nøjere sammenhæng med de øvrige nordslesvigske gravsten, men i Flensborg træffes enten direkte paralleler eller beslægtede former. 1822 holdtes den første offentlige auktion over gamle gravsten, og 1893 blev de gamle gravhvelvinger »be-seitigt«⁶⁸. Angående den romanske gravsten, se p. 1014. Nedenfor bringes kun et udvalg⁶⁰.

1) (Fig. 38) Ungrenæssance, o. 1565 [Niels Holdense]n, »Borgemeister tho Tunderen« [og hans første hustru Marine, død 1565]. Hvid, gotlandsk kalksten,

E. M. 1942

E. M. 1942

Fig. 38—39. Tønder Kristkirke. Gravstene; 38, over Niels Holdensen og hustru Marine, død 1565 (p. 1008); 39, over Henrich Willems og hustru Marine (p. 1010, sml. epitaf fig. 32) og sekundært over Johann Mundt (p. 1010).

211 X 173 cm, med næsten udslidt randskrift (reliefversaler), afbrudt af hjørnecirkler med evangelisttegn. Midtfeltet optages af en perspektivisk portal med stående engel i tidens modedragt (kort liv med pufærmer, lang kjole), holdende to store skjolde, hans med bomærke, hendes med Adam og Eva ved kundskabens træ og M H; portalen hviler på hermepilastre, over englen basunblæsende småengle, i buesviklerne engle med krans. I portalens postament ses afdøde som lig med kranie ved hovedet, timeglas ved fødderne. Stenen, der muligvis er bestilt ved den første hustrus død, svarer ganske til gravsten Schulte 1555 i Flensborg S. Marie kirke⁶¹, hvis skrift endnu er med frakturagtige minuskler. I midtskibet ud for østligste pille mod syd.

(†) 2) 1580'erne, med helt udslidte bogstaver og bomærker. Sortblå kalksten, i to stykker, 226 X 116 cm, med helt udslidt randskrift (reliefversaler) og hjørnecirkler med evangelisttegn. Under en portal med riflede pilastre står skjoldholdende engel som på nr. 1; i et felt over portalen krucifiks med mand og hustru knælende ved foden af et krucifiks; 1942 lå den østligst i søndre sideskib, nu forsvundet; foto i NM.

3) O. 1600, nu kun med skjoldholdende engel (som nr. 1) i ovalfelt; gotlandsk kalksten, 220x117 cm. Vestligste midtskibs-fag.

4) (Fig. 39) 1601. »Ao mdc i der xvij Mertz .. . Henrich Willems« - »Ano mdc der ... Marine Henrichs« (jfr. epitaf nr. 4). Gråblå kalksten, 234x129 cm, med dobbelt randskrift (relieffraktur), adskilt af perlestav, hans yderst, hendes inderst, afbrudt i hjørnerne af cirkler med evangelisttegn, (rammer med klokkeblomster), elegante som den skjoldbærende engel (sml. de foregående sten), der står under den perspektiviske portal, som optager midtfeltets øvre halvdel, mens nedre optages af en rektangulær skrifttavle med ramme af kartouchefflige. Stenen, der er hugget af en meget duelig stenhugger og svarer til den yngre og noget mere overlæssede gravsten Wildtfang 1622 i Flensborg S. Marie⁶², er selv i sin nuværende, slidte tilstand kirkens bedste. Fra samme værksted hidrører formentlig nr. 5, 6 og 11.

Skrifttavlen indeholder nu en sekundær gravskrift med fordybet kursiv (skønskriftsbogstaver), på tysk, som meddeler, at stenen nu, 28. nov. 17/7 markerer Johann Mundts, Maria Mundten, Abraham Matthias Büdigers og Catharina Magdalena Büdigers, født Henningsen, »und dessen Erben Erb Begræbniss«. I midtskibets 3. hvælvingsfag fra øst⁶³.

5) O. 1632, over Hans Thombsen, borgmester, død <26. april> 16<50, 6[3]> år gammel og hustru Christina Hanses død □ 16 □, samt deres ældste søn, i anledning af hvis død stenen sikkert er blevet bestilt, Thomas Hans[en], død [6. juli] 16[32], Sortblå kalksten, 204x116 cm, med udstyr omtrent som foregående og fra samme værksted. Portalen om den skjoldholdende engel er dog ikke angivet perspektivisk og såvel bueslag som pilastre er dækket af skællagte skiver. Skriftfeltet forneden er uden ornamental ramme, mens hjørnecirklerne også her har klokkeblomstramme. I søndre sideskibs østligste fag⁶⁴.

6) Omtrent samtidig med foregående, nu med senere tildels stærkt slidte indskrifter. Gråblå kalksten, 203x115 cm. Udstyr som nr. 5 og fra samme værksted. Engelen holder tre (udslidte) skjolde, svarende til, at den oprindelige indskrift, af hvilken ethvert spor er forsvundet, har været trelimet. Overst ses nu et lille udsparet felt med relieffhugget 1652. Af den nuværende dobbelt-randskrift (klumpede reliefversaler) fremgår, at Fru Helena Hinrichs er »eingeschlaffen« 1. febr. 1682 i sin alders 43. år. Af skriftfeltet under portalen kan læses Hinrich ... Ferber ... und dessen Erb ... I midtskibets næstøstligste

fag⁶⁵.

7) O. 1632. [Lucas Preus og hans første hustru Margaretha], jfr. epitaf nr. 12. Gråblå kalksten, 219x133 cm, med udslidte reliefversaler. Udstyr som foregående, men ikke fra samme værksted; både den skjoldholdende engel, skjold-formerne og evangelistsymbolerne er afvigende. Af den oprindelige dobbelt-randskrift, hvor man må søge mandens gravskrift i den yderste, hustruens i

den inderste, er i yderlinien kun bevaret .. 2 den 24. Apri[li]s«, og i linjen herunder ... s 38 ... Dette i forbindelse med det kvindelige våben, af hvilket alt er udslidt undtagen en stjerne foroven, er dog tilstrækkeligt til at vise, at her er tale om Lucas Preus, der døde 1632 på nævnte dato og hans første hustru, der døde 1621 i sin alders 38. år.

I det næsten kvadratiske skriftfelt under portalen læses nu med velbevarede reliefversaler: »Paul Popsen geb. den 25. Aug. 1726, gest. d. 1. Ian. 1800, Helena Popsen né de Tychsen, geb. d. 25. Febr. 1731, gest. d. 10. Febr. 1787«. I midtskibets næststøtligste fag (sml. kisteplade nr. 11 og 12)⁶⁵.

8) 1630'rne, bortslidt indskrift med reliefversaler. Grønlig kalksten, 228 X 102 cm. Indskriften har dels været fordelt i to randlinier, dels i et flad-ovalt skriftfelt i midtpartiets nederste del. I hjørnecirklerne har store barokmasker optaget evangelisttegnenes plads, og portalen over skriftfeltet er opløst i baroksyng med snosøjler, mens den skjoldholdende engel nu står på et døningehoved; skjoldene er blevet til barokrammer, af hvilke den til heraldisk højre omslutter tre velbevarede småskjolde, 1) øverst, tværdelt af bjælke med to stjerner i øvre, een i nedre felt, hjelmtegn: urtepotte med to blomster, 2) forneden til højre, to fuglevinger hvorimellem rosetagtig blomst; samme hjelmtegn, 3) til venstre, hjort springende bag et træ mod højre; samme hjelmtegn; det andet skjold udslidt, ligesom reliefversalerne i det skriftbånd, engelen holder i venstre hånd, begyndende med N. I øvrigt er reliefferne meget velbevarede og antyder et rutineret værksted. I midtskibet lige ud for prædikestolen.

9) 1630'rne. »Henricus Beselin, patritius Rostoch, obiit Tonderæ Anno Christi MDC??XX, ætatis XXXVI«; Andresen opgiver dødsåret til 1636 (med spørgsmålstegn, men årstallet synes at ende med to X'er). Grå kalksten, 169 x 104 cm, med fordybede reliefversaler inden for indristet ramme med volutter foroven. Under nordøstligste arkade, ved fonten.

10) 1630'rne. Sekundært anvendt, ved hvilken lejlighed mindst halvdelen af stenens længde afhuggedes. Kalksten, 126x141 cm, med oprindelige reliefversaler langs randen: »Die Seelen der gerechten ruhen« etc. I hjørnerne foroven bevaret cirkler med siddende evangelister. Største delen af midtpartiet optages nu af Kristus på korset (skyformation) flankeret af knælende mand og kvinde med hænderne i bedestilling og ud for dem to udslidte skjolde, hans muligvis et siddende dyr (bjørn?). Under relieffet sekundær indskrift på latin med skøn-skriftsbogstaver i relief: O verdens frelser, forbarm dig over os. I midtskibets vestligste fag.

11) (Fig. 40) O. 1630-50. Med fjernede oprindelige personalia og sekundær indskrift 1750 over A. Garmsen. Gråblå kalksten, 230x114 cm, utvivlsomt fra samme værksted som nr. 4 m.fl. Som denne har den sikkert haft oprindelig

randskrift, der 1750 erstattedes af ranker med store, fligede blade, men de elegante evangelistfelter i hjørnerne svarer til de andre fra værkstedet. Øverst i midtfeltet er der en hermebåret portal med en korsfæstelsesgruppe over et rektangelfelt med oprindelig religiøs indskrift (reliefversaler), og herunder ses side om side to kartoucheskjolde, ligeledes oprindelige, hans med bomærke, hendes har grenstump med tulipan flankeret af trekløvere. I midtpartiets nederste felt ses nu den sekundære indskrift med store reliefversaler: »Rahtsverwanter Augustin Garmsen und desen Erben Begræbnis Anno 1760«. I tårnummets nordøstre hjørne⁶⁵.

12) 1651. Amtsskriver Jürgens og hustru Sophias og efterkommeres begravelse. Sekundær indskrift fra 1705. Begge indskrifter er tværskrift med reliefversaler. Hjørnerosetter. I midtskibet vest for sangerpulpituret.

13) 1675-1700. »Friederich Petersen undt seine Erben«. Gotlandsk kalksten, 102x87 cm, med hjørnerosetter, tværskrift med fordybede versaler og midtpå et indristet bomærke i hjerteagtigt skjold. I midtskibets østligste fag⁶⁶.

14) 1700-25, med helt udslidt indskrift. Midtpartiet tvedeles af en rektangulær skrifttavle, hvorunder der i et smalt felt er et skriftbånd over kranie med krydslagte knogler. Det øvre, større felt indeholder et bredt, vaseagtigt skriftfelt med bladramme, på hvilken to nøgne småengle står med et hjertefelt imellem sig; i alle felter har der været nu ulæselig skrift; bladværket er store, fligede akantus. Fra samme værksted som følgende. I midtskibets næstøstligste fag.

15) 1700-25. Inden for en ret bred ramme er stenfladen opdelt i et forneden anbragt felt, hvis ramme er sammensat af C-bøjler samt en portal, hvis pilastre er stængler med akantusblade, mens bueslaget dannes af et skriftbånd, hvorpå sidder småengle med dødssymboler på hver side af to skjolde. I portalfeltet Kristi opstandelse. Al skrift udslidt. Bladværket er også her storakantus, men i skriftfeltets blade er der former, der antyder en sen datering inden for det nævnte tidsrum. Værkstedssamhørigheden med foregående understreges, foruden af bladværket, af englene. I midtskibets 3. hvælvingsfag fra ost.

16) (Fig. 41) O. 1746. Johann Mundt, født i Altona, Maria Mundtin, født Todtsen fra Ruttebül, »Ihrer Erben Erbbegræbnis Ao 1746«. Rod kalksten, 167x90 cm, med reliefskrift, dels versaler, dels skønskrift, »besiddelsesdokumentet« i en grenkartouche foroven, religiøs indskrift i en tilsvarende forneden, som holdes af to småengle (som på nr. 14). Midtpartiet optages af et vinfad på stativ omgivet af en bred vinranke. Bred, tværriflet kant. 1942 lå den sydøstligt i midtskibet⁶⁵, nu indmuret i søndre sideskibs østvæg.

17) Omkr., snarest efter 1750, med udslidt, oprindelig skrift, sekundært betegnet med nyt ejernavn: »Iohannes Hommelhoff«. Inden for en hævet, profileret kant er stenfladen optaget af en undersætsig obelisk, kantet med blade,

Fig. 40—41. Tønder Kirke. Gravstene; 40, med sekundær indskrift over Augustin Garmsen, død 1750 (p. 1011); 41, over Johann Mundt og hustru Maria Mundtin, o. 1746 (p. 1012).

støttet af to svævende englebørn og flankeret af dødningehoved (med aks) og timeglas; over obeliskens svæver et nu tomt skriftbånd og dødningeben i hjørnerne, under obeliskens er der et rektangelfelt hvori grenramme om den oprindelige, nu forsvundne gravskrift, der er erstattet af den nye ejers navn med fordybet kursiv. Måske fra samme værksted som de to følgende. I søndre sideskib, andet fag fra øst⁶⁵.

18) 1761. Smuk og velbevaret sten med kronede monogrammer foroven, S W og A E W, med tilhørende våben forneden, hans: Fortuna (nøgen kvinde med vimpel på kugle), hjelmtegn trane med sten, hendes: bagudseende due med udbredte vinger og oliegren, hjelmtegn Fortuna. Under våbnene skriftbånd med »Anno 1761«, i midten felt med ramme af bladbøjler: »Ich bin die Auferstehung« etc. med reliefversaler. Udførelsen mangler de ældste stens elegance. Gotlandsk kalksten, 210 X 140 cm. Måske fra samme værksted som foregående og følgende. I midtskibets 4. hvælvingfag fra øst.

19) 1770'erne. Jacob Richtsen, født 23. aug. 1721, død 17□ a [1779] og Marina Richtsens, født 22. marts 1722, død 17□ [1797]. Rød kalksten,

213x148 cm. Gravskriften står med reliefskrift, versaler og skønskriftsbogstaver i et stort ovalfelt fornedet på stenen, omgivet af krydsende palmegrene; herunder, på jordsmon, ligger kranie med snog, roser, knogle og frugtbundt. Over dette skriftfelt afgrænses stenen af et skriftbånd med de samme opstandelsesord som på foregående, og i feltet herover ses den opstandne med sejrsfane mellem sol og måne, flankeret af kartoucheskjolde med spejlmonogrammer: I R og M R. Måske fra samme værksted som nr. 17 og 18. Lå 1942 i søndre sideskibs vestligste fag, men er nu indmuret i søndre sideskibs østmur.

20) Sidst benyttet 1778: »Hans Detlefsen und dessen Erben Begräbnis Ao 1778«. Rød- og blåflammet gotlandsk kalksten, 138x83 cm, med fordybet kursiv, tværskrift på nedre halvdel. På den glatte flade herover ses ældre (men heller ikke oprindelige) initialer, svagt indhuggede: H K R og H G L. I midtskibets næstvestligste fag.

21) 1799. Carl Friederich Wilhelm Holzendorff, kgl. privil. »Haupt Apotheker« i Tønder. »Dieses Begräbnis soll niemahls verkauft noch nach meinem Tode geöffnet werden auch soll kein Erbe Antheil daran haben. Sophia Holzendorffen Ano 1799«. Rødlig kalksten, 202x118 cm, med randbort af skællagte rosetblade og her indenfor tværskrift med fordybet kursiv⁶⁷, i søndre sideskibs 3. fag fra øst.

**Gravsten.* Kun een romansk gravsten er bevaret i Tønder by, indtil den seneste tid brugt som dørtrin til Torvet 11, nu i Tønder museum. Den stærkt slidte sten er af granit, ca. 189 cm lang, ca. 45 cm ved den tilspidsede ende og ca. 48 ved den modsatte, altså på det nærmeste rektangulær⁶⁹. Ved den spidse ende har ornamentikken undgået føddernes slid, således at her er bevaret et system af hinanden skærende cirkler, der anes nedad på den afslidte flade og muligvis fornedet ender i een eller to ranker. Er dette tilfældet, vil stenen svare ret nøje til den ene af de romanske gravsten, der er bevaret i Højer.

†*Begravelser.* (Jfr. gravkapeller p. 948 og planen p. 944). I kirkebeskrivelsen 1800 hedder det: Næsten overalt under kirkegulvet er der begravelser, tildels hvælvede, i koret er der til højre og venstre 2 begravelser over jorden, bygget for mange år siden, med indgang fra koret (v. d. Wisch's og Tych's kapeller). Gennem regnskaberne kan man til dels følge, hvordan disse begravelser efterhånden nedlægges og opfyldes; således opfyldes major von Harboes begravelse 1816, 1818 bliver das Begräbnis på korets sydside nedbrudt, 1859 opfyldes en begravelse »foran ved alteret« med 14 læs sand, 1879 fyldes to begravelser, og der lægges bjælker over dem; 1893-94 nedlægges resten.

Af alle de mange begravelser er nu kun indgangen til den Tych'ske, på korets nordside bevaret. I regnskaberne for 1687 noteres indtægt af begravelsen, og i den glatte marmorplade over den med storbladet akantus indfattede dørindramning læses med fordybede, hvidmalede versaler: »Nicolai Tych und dessen

Erben Begræbnis Anno 1687«. Utvivlsomt er dør og dørindfatning gjort i det lokale Peter Petersen'ske værksted, og bladværket svarer til det ovenover hængende epitaf og til albertavlen, men bladene er ikke så stærkt underskårne. Døren har bevaret sine fine gangjern. Døromramningen krones af det p. 960 omtalte processionskrucifiks.

Kisteplader. I de murede gravhvelvinger (sml. begravelser) fandtes under kirkens restaurering 1941-45 foruden kisterester en del kisteplader, som blev fotograferet og dernæst igen nedlagt i begravelserne. De to førstnævnte kisteplader (nr. 1) er i kirkemuseet.

Nærværende redaktion er foretaget på grundlag af de fotografier, sognepræst Hans Magle lod optage og indlemme i kirkens arkiv, til dels suppleret efter Andresens bøger og kirkebogen.

1) 1691 og 1717. To kisteplader over amtmand i Tønder 1679-84 Hans von Thienen (død 1691) og hustru Elisabeth (død 1717), kronede våbenskjolde med navne: H. Hans v. Thinen og Elisabeth v. Thinen.

2) 1758. Inspektør Iacob Hennings, født 16. okt. 1708, død 26. febr. 1758. Fraktur. Kartoucheformet, rokokkoornamenter.

3) 1771. Fru borgmester Anna Tüchsen, født Richter, første gang gift Carstensen, født 23. nov. 1697, død 9. marts 1771. Som nr. 4, nu manglende de to engle.

4) 1773. Borgmester Mathias Tüchsen, født 29. nov. 1701, død 15. juli 1773. Fraktur. Kartouche holdt af engle, krucifiks, dødssymboler, rokokkoornamenter.

5) 1777. Fru dr. Anna Eleonora Esmarck, født Paulsen, første gang gift Wichmann, født 17. sept. 1718, død 5. dec. 1777. Fraktur, i øvrigt mindende meget om de foregående.

6) 1781. Andreas Friderich Ursinus, født 11. nov. 1699 (1690?), død 11. jan. 1781. Fraktur. Kartoucheformet, som de øvrige, men rankeværket mere vilttert.

7) 1781. Fru Margretha Elisabeth Ursinin, født 6. jan. 1696, død 13. jan. 1781. Som foregående.

8) 1786. Augustin Garmesen, »Kaufman und Spitzenhandler«, født i Tønder 1718, død 21. jan. 1786. Fraktur. Kartoucheformet. Sml. gravsten nr. 11.

9) 1786. »Frau Inspectorin« Catharina Magdalena Hennings, født 13. marts 1717, død 23. marts 1786. Omtrent som nr. 4.

10) 1787. »Frau Rahts-Verwandtin« Helena Popsen, født 25. febr. 1731, død 11. febr. f 787. Som nr. 8.

11) 1790. Konsistorialrådinde og provstinde Marina Schmid, født Carstensen, født 1713, død 13. jan. 1790. Omtrent som nr. 9.

12) 1795. Thomas Tüchsen, født 19. aug. 1773, død 28. nov. 1795. Omtrent som 3 og 4.

13) 1797. Fru toldforvalter Christina Botilla Jessen, født Nissen, født fØ. jan. 1771, død 17. marts 1797. Fraktur. Dobbeltoval med bladramme.

14) 1802. Fru Hedewig Catharina Garmsen, født Lundt »auf Rödeinishoff«
12. jan. 1734, død i Tønder 26. aug. 1802. Dobbelt oval, perlekranset, flankeret af bladranke og bånd. Sml. gravsten nr. 11.

15) 1803. Jürgen Nissen, kgl. toldforvalter, født 15. okt. 1728, død 8. juni 1803. Fraktur. Oval med ramme af bladguirlander, foroven sløjfe.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Tønder præstearkiv: Rd. 7. 1871—1920. Sager til aktfortegnelsen II, 9. - Rd. 13. 1541—1823. Sager ang. Tønder kirke. — Cc. 1. 1721—97. Inventarier m.m. — Cc. 2—3. 1800. Kirkeinventarium. — Cd. 1. 1591—1695. Stolestaderegistre m.m. Ca. 1661—1800. Kirkeregnskaber. — C. 1802—1920. Kirkeregnskaber. — *Tønder provstearkiv:* Udtagne sager af pakken: Sager vedr. Tønder by II, lægget: 1856 1917. Rausachen, Kirchhof. — *Tønder kirkevisitatorium:* 1862—78. Visitatorialsager fra (Skast 1862—65 og) Tønder købstad og landsogn (1874—78). — *Tønder byarkiv:* Ca. 1620. Stridigheder mellem Tønder magistrat og den gottorpske hofskrædder Melchior Ziegler vedr. 1000 rdl. lånt til kirkebyggeri. — 1718—61. Stolestaderegister. — 1845. Stolestaderegister, —. 1840—45. Sager vedr. stolestader. — 1786—88. Regnskab over hovedreparation på kirken. — 1786—90. Rilag til foregående. — 1798. Rilag til rgsk. for reparation på tårnet. — 1788—90. Rgsk. for hovedreparation på orglet. — 1889. Disposition og overslag for et nyt orgel. — 1794—1802. Kirkeinventarier og sager desangående. — 1733 1868. Forskellige kirkesager. — *Tønder amtsarkiv:* CV. 12, nr. 678. 1670—1844. Retr. die Kirche zu Tondern. — Kirkeklokkecirculære af 1918. — Synsforretning 1921. — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen o. 1910, Chr. Axel Jensen (inventar og gravsten) 1914, Erik Moltke (byggningsnotiser og gravsten) 1942 og P. Kr. Andersen (istandsættelse af inventar 1941—45) 1946. — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Vibeke Michelsen 1954—55.

Søren Abildgaards dagbøger: XI b. Bl. 34 ff., 155 ff. (trykt i SJyAarb. 1906, p. 156—59). — J. J. A. Worsaae: Notebog XVIII. Bl. 52 f. — Povl Jensen: Notebog XI. Bl. 88.

C. Erich Carstens: Die Stadt Tondern. Eine historisch-statistische Monographie. Tondern 1861. — Haupt II, 613 f. — Ludvig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. Kiel 1937. (Citeret: Bürgerbuch). — Samme: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627). Kiel. 1939. (Citeret: Gesch.). Claus Eskildsen: Epitafierne i Tønder kirke, i Ribe Stifts Aarb. 1937, p. 5 15. Samme. Tønder 1243—1943. Tønder 1943. — Tønder gennem Tiderne, skrevet af danske forfattere, red. af M. Mackeprang. Skrifter udg. af Hist. Samf. f. Sønderjylland, Nr. 3, 1943, passim, samt især Christkirken (ved Chr. Axel Jensen) p. 554—88. Den nord-slesvigske Kirke II, 45 f. — Emilius Rangert, Niels Friis, P. K. Andersen: Orglet i Tønder Kirke gennem 350 Aar (Th. Frobenius og Co. 1946). — Hans Stiesdal: Tønder Kirke. Nationalmuseets blå bøger. København. 1951.

Indledning og bygning. ¹ Repertorium 2. rk. nr. 9145. ² Tønder gennem Tiderne p. 39. ³ Smst. p. 47. ⁴ Gesch. p. 146. ⁵ Smst. p. 144. ⁶ Dokumentet går ud på følgende: Tønder byråd bevidner, at ridder Jannik Jensen [af slægten Juel i Sønderjylland] på Tønder herredsting har mageskiftet sine besiddelser i Høxlund og Søllsted mod besiddelser i Rierremark til Løgumkloster; til bevis har rådet sat byens segl under dokumentet, der desuden besegledes af hr. Erik Niclessen ridder, og Nicholas Kock, sognepræst ved den hellige biskop Nicolaus' kirke, der da var til stede sammen med andre troværdige mænd (Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden IV, 718 19,

nr 1138, dat. 1. dec. 1365). Høgslund og Sølsted er landbyer i Abild sogn; dette sogns kirke er indviet til S. Nicolaus og hørte i middelalderen under Løgumkloster. Den mulighed kan derfor ikke uden videre afvises, at Niels Kock har været sognepræst, ikke ved Tønder kirke, men ved Abild, så meget mere som han formentlig har været klostrets repræsentant ved handelen, hvis anden part repræsenteredes af ridder Erik Niclessen.

⁷ Repertorium 2. rk. nr. 9148.

Bygning. ⁸ Tønder præstearkivs regnskabsbøger 1661 ff. ⁹ Se note 8 og Andresen: Bürgerbuch p. 206. ¹⁰ Sml. kortet fra 1685 i Tønder gennem Tiderne p. 35. ¹¹ Bürgerbuch p. 201. ¹² Religgenheden kendes fra et stik i Danske Atlas p. 252. Andresen oplyser (Bürgerbuch p. 202), at den gamle kirkegård, der efterhånden var byens eneste, var så overfyldt med døde kroppe, at der ikke fandtes plads tilovers, og derfor bestemtes det 1659, at byen skulde købe to huse vest for Smedegade, nedrive dem og udlægge grundene til en ny kirkegård. ¹³ II, 616. ¹⁴ RA. Hansborg D. 40, IV. Kirkeregnskaber for Tønder, Højer, Gram og Sønder Rangstrup herreder 1514—43. Andresen (Gesch. p. 148) og efter ham Chr. Axel Jensen (Tønder gennem Tiderne p. 555) har året 1520, nien indførelsen i regnskabsbogen er udateret og kan kun fastlægges til et eller andet tidspunkt mellem 1514 og 1525, i hvilke år bogen er ført med samme hånd. Andresen har læst 2 mark i stedet for 11½. ¹⁵ Gesch. p. 167. ¹⁶ Gesch. p. 166. Udtrykket i betyning sideskib kendes fra Kristkirkens arkivalier og kapel såvel fra Kristkirken p. 948 som fra Løgumkloster, sidste sted brugt om nordvestkapellet og et ðnordkapel. ¹⁷ Se note 14, første del. ¹⁸ Indberetning ved Erik Moltke 1942. ¹⁹ II, 614 f. ²⁰ Gesch. p. 169. ²¹ Tønder præstearkiv. Inventarium 1800. ²² Tønder byarkiv, kirkesager. Bilag til reparation på tårnet 1798. ²³ Gesch. p. 169. ²⁴ SJyAarb. 1906, p. 156. ²⁵ Træværket i kvistene er fornyet, og det er derfor ikke muligt ad denne vej at bestemme deres alder. De er klart angivet på arkitekt V. Dahlerups tegning fra 1863 (fig. 9), men ikke på en skitse af H. N. A. Jensen fra o. 1840 (i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel); derimod findes de på to akvareller fra 1838 (i Tønder museum) og vistnok på en tegning fra 1813 (fremstillende kosakkernes lejr på torvet; i Tønder Museum), hvorefter det forekommer rimeligst at henføre dem til Kristkirkens opførelse. ²⁶ Tønder byarkiv, kirkesager. Bilag 1786—90. ²⁷ II, 615, fig. 1584. Hauptsächlich tegninger er gengivet i Gesch. p. 170—171. ²⁸ Tønder præstearkiv. 1541—1823. Sager ang. Tønder kirke. ²⁹ II, 615. ³⁰ Tønder provstearkiv. Udtaget af pakken: Sager vedr. Tønder by, læg 1856—1917. Rausachen. Kirchhof. ³¹ Se note 26 og note 8. ³² Tønder byarkiv. Forskellige kirkesager 1733—1868.

Inventar. ³³ I faglitteraturen er det Petersenske snedker- og billedskærværksted i Tønder opdelt i 3 à 4 mestre, alle med navnet Peter Petersen. Hypotetisk tilskrives prædikestolen i Tønder kirke en Peter Petersen af Chr. Axel Jensen (Tønder gennem Tiderne p. 564, jfr. p. 569), men denne formodning er endnu ikke blevet bekræftet. Som *Peter Petersen I.* må derfor indtil videre regnes mesteren for sangerpulpituret i Kristkirken, nævnt 1620 i Tønder og død senest 1627. *Peter Petersen II.*, der 27. nov. 1666 aflagde borgered i Tønder, døde 1710. *Peter Petersen III.* aflagde sin ed 13. maj 1693, han stod i lære hos Peter snedker, vel hans fader (jfr. Haupt III, 14, 16). Fra de sidste to mestres værksted er udgået en talrig række arbejder med rigt, fliget storakantusværk. Jfr. Kunsthistorisk oversigt. ³⁴ Kunstdenkm. Kr. Südtondern, 1939, p. 22, 104. ³⁵ Peter Michelsen: Stråmosaik, i Budstikken, 1956, p. 69, fig. 20. ³⁶ Gesch. p. 166. ³⁷ I dec. 1627 forlangte Hans Schmidt og salig Peter snedkers arvinger, at betalingen for deres arbejde »am Lettner geregelt werde«. Den endelige afregning fandt sted 18. aug. 1630 og 1. febr. 1631 (Gesch. p. 217). ³⁸ Jfr. Th. Riewerts, i Nordelbingen IX, 1 ff. ³⁹ Se note 21. I inventariet 1800 kaldes pulpituret »das Chor der lateinischen Schule, wofür den Rector und Cantor ein geschlossener Kirchenstuhl, wie auch einer für die Studenten und Primaristen« — desuden var der tre bænke til de øvrige disciple. ⁴⁰E. Sauerermann: Taufsteine, 1904, p. 12, 14. — M. Mackeprang: Døbefonte p. 366. ⁴¹ Jfr.

J. Warncke: Der Lübecker Kanzelmeister Hinrich Mattes, i Nordelbingen XI, 127 ff. ⁴² Johan Christian Beck var amtsfuldmægtig og siden møller i Tøming. ⁴³ Tønder præstearkiv. 1541—1823. Sager angående Tønder kirke. ⁴⁴ Initialerne D A S på den p. 948 omtalte dørkarm i vindfanget mellem tårn og nordre sideskib har givet anledning til det med fraktur malede vers på dørens bagside. ⁴⁵ Bau- u. Kunstdenk. Lübeck, II, p. 365. ⁴⁶ Gesch. p. 169. ⁴⁷ Landeskonservators arkiv i Landesamt für Denkmalpflege, Kiel. ⁴⁸ Joh. Friedrichsen nævnes også i regnskaberne ved en reparation af orglet 1. sept. 1686, da det var blevet beskadiget af lynnedslag.

Gravminder. ⁴⁹ Kunstdenk. Stadt Flensburg, 1955, p. 61. ⁵⁰ Jfr. Th. Riewerts, i Nordelbingen IX, 30, note 15. ⁵¹ Bürgerbuch p. 204. ⁵² Ifølge Andresen, Gesch. p. 176 skænkede Hinr. Willems 100 gylden til hospitalet (?). ⁵³ Th. Riewerts: Der Maler Johan von Enum, i Nordelbingen XII, 1936, p. 56 f. ⁵⁴ Jfr. E. Moltke, i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1956, p. 110. ⁵⁵ Gesch. p. 274, note 18. ⁵⁶ Kunstdenk. Stadt Flensburg, p. 117. ⁵⁷ Symbolsk og allegorisk fremstilling af menneskets alderstrin omfattedes også med interesse af middelalderens kunstnere. Et smukt og morsomt eksempel er reliefferne fra 1525 i Annakirken i Annaberg (Sachsen) med karakteriserende dyr både for mand og kvinde. Rau- u. Kunstdenk. Sachsen, IV, p. 25 f. ⁵⁸ Rau- u. Kunstdenk. Lübeck, II, p. 365. Allerede 1673 fik han tilladelse til at lade epitafiet anbringe i koret »nach seinem Ableben«. ⁵⁹ O. Andrup: Gottorper-Malere paa Frederiksborg. Kulturminster 1942—43, p. 41. ⁶⁰ Resten kan ses i en af pastor Hans Magle anlagt billedbog (ved embedet) og i NM. ⁶¹ Kunstdenk. Stadt Flensburg, p. 133, flg. 60. ⁶² Kunstdenk. Stadt Flensburg, p. 133, flg. 61. ⁶³ Bürgerbuch p. 206. ⁶⁴ Bürgerbuch p. 207 med redegørelse for våbnene. ⁶⁵ Bürgerbuch p. 207. ⁶⁶ Bürgerbuch p. 207 og 199. ⁶⁷ Bürgerbuch p. 206. ⁶⁸ Gesch. p. 206. ⁶⁹ Reskrivelse ved museumsinspektør Sigurd Schoubye, der også har meddelt betydningen af M M S på epitaf 3 (p. 990).

E.M. 1954

Fig. 42. Detail af døbefont (p. 965).